

## ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

Любив я дівчинку, хорошу і наївну...  
Рум'янцем яблуні цвіли у неї щоки,  
Крильми метелика тремтіли брови рівні  
Під мармуром чола, і милим, і високим.  
Крильми метелика, що теплим, чорним плисом  
Він чарував мене в дитинства дні далекі,  
Що я в степу ловив під лопуховим листом  
І лиш тепер піймав на серця тоскний клекіт...  
Що я зловив його на блискавичну втіху  
Та на тоску тривку, та на печаль безкраю...  
У нас же на очах і полохливість сміху  
І дрож метеликів, і сором умирає.  
Як без жалю до квіт, жорстокими руками  
Пораним пуп'янок, прискоривши цвітіння,  
Споконвіків ми всі запізно нарікаєм:  
Цвіт милого чола укритися спраги тінню.  
Любив я дівчинку, хорошу і далеку...  
Бо не її тепер цілую пишні брови,  
Не яблуневий цвіт, ллють хижу щедрю спеку  
Її вуста, чоло — уже не мармурове.  
Цілую тужно я. Бо більш ніколи знову  
Вже брості перс її не зацвітуть тривожно,  
І полохливістю не затрипочуть брови  
В неспілім заклику, скупім, непереможнім.  
Зім'яті пристрастю й дитячими вустами,—  
Що розцвіли в чаду цікавості і туги,  
Рожеві пелюстки розвинулись востаннє,  
Бруньками ніжності не заплетуться вдруге.  
Все залила жага; несита і невтомна,  
Отрутою тече із вуст, ланит і чола...  
Не повернуть тебе, моя маленька, скромна,  
І цвіту яблуні не повернуть ніколи.  
Любив я дівчинку, хорошу і наївну...  
Де ділася навік, одмріяна, єдина?  
Де яблуневий цвіт, де твої брови рівні...  
.....<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Останній рядок покищо ненаписаний.



О. ДЕМЧУК

## ТІНІ МИНУЛОГО

... Весь час, поки йшов процес, Ісаак Зайц почував себе якось надто піднесено. Тут він був не просто фарбар Зайц, приватній, так би мовити, підприємець, що має стосунки з радянською владою тільки в формі патентів та податків, ні, тут він був трохи не головний свідок, колишній революціонер, запальник Ісаєв, що два десятки років тому мав виконати присуд комітету над провокатором:

Тут він, як наречений або вождь — коли проходить у перерві на свідочку лаву, то чує звідусіль:

— Зайц... Зайц... фарбар Зайц!..

Не так той заздрісний шепіт публіки йому втішний (хоч і це тішить!), як він росте від теплих слів запальників товаришів, свідків, що непартійні й партійні, звичайні робочі й великі урядовці — всі йому сьогодні щирі, близькі, рідні.

В свідочкій кімнаті вони його оточують тісним колом — він, куций і товстенький, стоїть посередині під перехресними дотепами — з його повного пюзка, з одутлого обличчя, з маленьких ситих очок, з голої лисинки на голові — і він по незвичному приємно вислуховує всі ці жарти.

А в перерві котрийсь із колишніх секретарів запального комітету кладе йому на плечі руку — вони так ішли між публікою — і ясніли очі публіці з такого видовища.

Фарби, майстерня, фінагенти, нелюба дружина, голомозі діти — все те було, як у тумані. З усіма свідками ходив до їдальні обідати й вечеряти (тільки снідав удома), сідали за великий стіл рідною родиною і він — у великій шанобі, як на весіллі почесний гість — виголосив раз тоста. А проходив повз свою майстерню, не дивився на величезну вивіску (сам малював):

Майстерня олійних фарб  
І. М. ЗАЙЦА

з якої донедавна пишався на всю вулицю.

Чогось здавалось — з плечей скинуто двадцяток років: у білій сорочці навипуск — у власних очах зробився молодий і надійний...

— Дайте ще пару! — звернувся Кияшко до господаря їдальні. — Зайц машинально допив із своєї склянки.

... Все йде, все минає — нема радості без смутку. Перший сум оповив Зайца, коли виїздив один із свідків, нині господарчий робітник, на місце своєї роботи, до Москви. Зв'язаний відповідальною роботою, він мусів виїздити, не дочекавшись кінця процесу. Поїзд одходив підчас судового засідання, ніхто зі свідків не міг провести його на вокзал, отже, йому доводилось їхати одному. Тоді Зайц порушив судове правило — допитаному свідкові бути на суді — поїхав із московським товаришем на станцію. Вдарив другий дзвінок, колишній запальний секретар попро-



щався з Зайцем, поцілувавшись, поїзд рушив, а Зайцеві як стій та дивись побігли по виду сльози...

— Чи не вгодно закусити? — підбіг меткий господар їдальні, на ходу розкорковуючи пляшку пива: — швейцарського сирку, сьомга, баличок, сільодочка з помідорчиками й солодким огурчиком... Може пообідать бажаєте — вже готово: — холодна окрошечка, одбівна, де-воляй по київськи?... От я вам дам меню, може що інше виберете, — побіг до буфета за карткою.

... Єдина родина перших днів — день - у - день неминуче йшла на одділ. Місцеві свідки перейшли на обіди свої, домашні, запрошуючи до себе й позамісцевих, позамісцеві мали тут родичів, давніх знайомих і друзів — треба було всіх навідати, один він, Зайц, хоч бажав щиро когось до себе запросити на обід, не наважувався: хіба його дружина може щось таке зготувати, щоб не соромно дивитись людям у вічі? Тому він зостався незмінним товаришем усіх, що ходили до їдальні — до останнього чоловіка й до останнього дня, хоч для того й довелося виїняти з коштів, прихованих на чорний день...

— Ти як, Ісааку, закусити чи обідати? — спитав Кияшко, розглядаючи картку „меню“. Зайц дивився в порожню склянку — все скінчилось, узавтра виїде й цей, останній, — він глянув на Кияшка, широкого в плечах, з бритою головою — друга днів надійного юности.

— Може зараз пообідаємо? — перепитав Кияшко вдруге.

— Я думаю, пообідаємо, — стямився від забуття, — довше полежимо на річці,

Ішла щойно друга година дня — час для обідів ранній, в їдальні, крім Зайца й Кияшка, нікого не було. Але в цей час одчинились двері й очі Зайца й Кияшка повернулись до третього одвідувача.

— Ти, Яша? — крикнув на всю їдальню Кияшко і Зайц радо усміхнувся, — ти ж учора поїхав?..

— Здорові будьте, нерозривні друзі! — потиснув обом руки молодавий на вигляд чоловік з дорожнім чемоданчиком. — Мав їхати вчора та затримали, — додав потому, сідаючи біля столу, — обід є? — вдався до господаря їдальні, що й досі стояв тут, — рівно півтори години мені зосталось на обід і на дорогу до вокзала... Що є готове — давайте швидше! Господар побіг на кухню.

— Просто клопіт, я вам скажу, — заговорив Яша, вихиливши на швидкуруч склянку пива, що її підставив йому Зайц, — зустрів, можна сказати, свою „колишню любов“, тепер мати сімейства, — без таємниці розказував докладно, — так я вам скажу, ледве вирвався. Водить мене по всіх тих місцях, де ми колись з нею ходили, згадує молодість. А де тут його в дідька довго згадувати: робота не чекає, в неї діти й у мене діти, а вона, як та бідна карамзінська Ліза, проливає над річкою сльози...

Так іноді буває: коли твої найкращі чуття й образи, що ти їх носиш у собі, як коштовний посуд, хтось гідко спаплюжить спрощеними словами. Будь то найближчий друг — хочеться плюнути йому межі очі — і тільки.

Яшине адвокатське самовдоволене обличчя раптом зробилось Зайцові бридке — він одвернувся в бік, налив склянку пива й вихилив за одним духом.

Але заговорив Кияшко. Його м'який, рівний голос утишив Зайца зразу: з подвійною увагою він тепер ловив кожне Кияшкове слово.

— Даремно ти, Познанський, на неї марикуєш, а себе хочеш показати понад усякі сантиментальності. Уже одно те, що ти на день лишився, каже, що й тобі не неприємно згадати колишнє, отже, в тобі вона виявилась не менше, ніж у ній, сантиментальність. Всі ми, а це надто було



помітно на процесі, сентиментальні. Чому? Не може жива людина ходити вічно найжачена. Хочеться порою на серце теплоти... От!

Зайц слухав, щоб не вронити найдрібнішого слова: наче він, Кияшко, був у нього всередині й говорив за нього, бо йому не хватало потрібних слів. І щодалі Кияшко розгортав свою — його думку, то Зайцеві робилось краще — гарне чуття повернулось знов. З тієї втіхи він замовив зразу три пляшки пива й насамперед налляв Познанському і саме за те Кияшко зловив того на тій же сентиментальності (цього слова Зайц не розумів, але з контексту Кияшкової мови догадався) і тепер так одчитує.

Офіціант приніс Познанському обід, zarazом перше й друге, і Познанський, кивнувши головою Кияшкові, мовляв: кажи, кажи, послухаємо — взявся швидко до обіда.

— Скажу про себе, — говорив далі Кияшко, — пережив я багато на своєму віку, побував у в'язницях і на засланні, тягали мене по всій „матушці Росії“, був і на барикадах і на фронті, а от приїхав сюди, й мене зразу, як тобі сказати... оточили тіні минулого...

— „Тіні минулого?..“ — поміркував нишком Зайц, — хороше сказав!

— Так, я попав у полон тіней минулого... Воно й не дивно: тут я прожив свої найкращі юнацькі роки, тут я формувався і фізично і духовно, тут... словом сказати, я її розумію, ту твою „колишню любов“, незалежно від її колишнього соціального стану й політичних переконань... Мені, приміром, тепер є любий кожен рік, кожен закамарок, кожна вулиця, де доводилось вистоювати, ховатись ходити...

— Я чув, що ти, Антоне, зостаєшся на кілька днів, щоб усі колись ходжені місця оглянути? — спитав Познанський, беручись до другої страви.

— Зостаюсь, — подивився на Познанського, чи не насміхається, — той був цілком серйозний. — Повіриш, Яша, от кілька років не бачив цього міста — й раз у раз не кортіло сюди навідатись, а була змога... Їхав на суд — хіба думав, що воно мене так заповонить?.. А коли, так би мовити, світанок життя пройшов перед очима в усіх подробицях, коли довелось на суді побродити ходженими слідами молодости — отут і насунули тіні минулого... Ну, хочу й скористатись з нагоди, походити всюди, оглянути — де жив, де були нелегальні сходки, запільна друкарня, біржа, в лісі, на річці, все те обдивитись, взяти фотографа і фотографувати на пам'ять... Хто зна, чи пощастить ще коли сюди завітати!.. Та й істпарт просив...

— Ти власне, Антоне, на якій тепер праці?

— На професійній... Голова губфілії харчосмак...

Кияшко замовк. Заяц сидів замислено. Яша жваво перебирав щелепами, кінчаючи друге.

— А як вам подобається Шнайдерман? — спитав — ніхто більш не балакав — запиваючи обід пивом. — Умів продавати, то хоч би вмів умерти пристойно, а то бацнувся, мов кисейна баришня... Нікчема! Ти його, здається, мав колись стукнути, Ісааку? Дочекався?..

Зайцві зробилось знов прикро — і він не відказав нічого. Познанський глянув на годинника і поспішно почав збиратися.

— Запам'ятай, Яша, — несподівано заговорив знов Кияшко, — кожен з нас сентиментальний: один більше, другий менше, один виявляє одверто, другий ховається в чотири стіни своєї кімнати, там сентиментальничає, щоб на людях показати себе несентиментальним, а то й покарати інших за цей гріх... Звичайно, я не розумію під цим терміном слинявства і сентиментальности — „всьо в прошлом“...

— Ну, друзі мої, прощайте! — Справді, чи доведеться побачитись? Пишіть! — кинув на льоту адресу.



Так дається адреса тоді, коли той, хто дає адресу, не надіється листів одержувати, а ті, що погоджуються — не думають писати. Так і тепер: навряд чи вчули ту адресу Кияшко і Зайц, але обидва сказали вслід Познанському:

— Добре!

Потому сиділи деякий час мовчки, кожен зі своїми думками.

Вимріяна багатьома роками відпустка мигнула і зникла блискучою золотом ниткою. Доводилось ставати до роботи.

Тиждень оглядали місто — Зайц прожив своє життя в місті й, виявилось, не знав його зовсім, — причетні до революційного запілля будинки зфотографували, вилежались до несхочу на річці — і Кияшко вже виїздив. Виїздив у кілька близьких містечок, де так само провадив революційну роботу, щоб і там зробити знімки, і прощався назавжди, бо не знав, вернеться ще раз до міста чи звідти поїде просто додому.

Розстання було болюче, так, наче одірвалось шматок серця.

Зайц знав: з від'їздом Кияшка рветься все, що так чи інак дало йому радість життя на два тижні, надходять безпросвітні дні. І повороту до ясного не буде повік: повік тобі, Ісааку, розводити фарби — зелені, червоні, білі, сині, торгуватись з міськими обивателями, рахувати попівські мідяки в хустках і торбах — усі сім день на тиждень, чотири тижні на місяць, дванадцять місяців на рік — і знов спочатку.

Надягнув закецяну в фарби й олію одежу й вийшов до майстерні, не снідавши, як на похміллі. Робота видалась такою відразною — здається, ніколи не відчував до неї більшої огиди. Настрій, що буває після довгих чи урочистих святкувань, веселощів, де сам брав участь, коли без одволікань треба ставати до роботи, не міг би зрівнятися і в десятій частці з сьогодинішнім настроєм Зайцовим.

І, як на зло, першим одвідав фарбарню сільський піп, а з ним — Зайц їх упізнавав безпомилково — голова церковної общини.

— Здрастуйте, пане Зайц! — подав свою пітну руку піп, а за ним голова общини.

Зайц на здоровкання відповів мовчки і мляво — ні попа, ні голови общини він не знав — і почав байдуже переставляти бляшанки з фарбами.

— Ми до вас приїздили, — заговорив піп, очевидно, зовсім не сконфужений Зайцовим мовчанням, — так не застали вдома... Кажуть, провокатора судили! Що ж, до вищої міри? Зайц мовчки никав од бляшанки до бляшанки, підіймав, заглядав у середину.

— Хочемо вас, пане Зайц, повезти з собою, — не діставши відповіді, піп перейшов до діла, — зібрали ми трохи грошей, то щоб уже по - людськи пофарбувати храм божий... Ми знаємо, що ви не дуже охочі їздити, алеж за за грішми діло не стало і в нас є свій робітник, тільки, щоб ви покомандували і ваша фарба...

— Куди? — було перше Зайцове слово за весь ранок.

В цій миті, не дочувши попової відповіді, Зайц вискочив на вулицю. На другому тротуарі йшов газетник і кричав:

— Постанова ВУЦВК в справі провокатора Шнайдермана.

— Дай газету! — крикнув до газетника й побіг йому назустріч.

Тут, же на вулиці, розгорнув газету — газетник чекав грошей — і на останній сторінці, дрібненьким шрифтом надруковане, знайшов:

„ПОСТАНОВА ВУЦВК'У В СПРАВІ ПРОВОКАТОРА ШНАЙДЕРМАНА“.

На клопотання засудженого до вищої міри соціального захисту провокатора Шнайдермана ВУЦВК ухвалив: замінити розстріл десятьома роками ув'язнення з суворою ізоляцією.



Газетник вимагав грошей, а Зайц не чув: ще і ще раз перечитував тих кілька рядків.

З розгорненою газетою так і йшов до фарбарні — піп стояв у відчинених дверях.

— Присуд виконано? — запитав піп.

Зайц мовчки підійшов до свого спільногока по фарбарні, жінчиного брата, що порався біля сполучення олії з червоним порошком, тикнув пальцем на те місце, де надруковано постанову, і заговорив до попа.

— Так ви хочете, щоб я поїхав малювати церкву?.. Ні, я не можу. Можу вам продати фарби — і тільки... От він вам продасть, — показав пальцем на жінчиного брата, що, прочитавши замітку, знов заходився розводити фарби.

Спільногока байдужість до замітки розізлютила. Рванув зі столу газету, згорнув учетверо й задніми дверима вийшов надвір. Рипливими сходами піднявся до себе в помешкання. Жінка, що наготувалася була нести йому сніданок, незрозумілими очима провела його через кухню в кімнату й стала чекати, коли вийде. А що його довго не було, то прочинила двері й заглянула в кімнату. Ісаак був уже одягнений зовсім по-святному, застібав останні гудзики сорочки. Робітний одяг валявся на підлозі. Таке моментальне передодягнення до того здивувало жінку, що вона не могла вимовити й слова і тільки незрозуміло дивилась, що це робиться. Він підперезався шнурком, надів кепі, оджбурнув заяложену робітну одягу ногою вбік і ступив до дверей на кухню. Жінка несамохіть одсторонилась, щоб дати йому пройти, все ще нічого не тямлячи. І тільки коли він був біля дверей надвір, спам'яталась:

— Ой гвалт! Куди ти йдеш? Чи не знов на тиждень шлятися, ледащо?..

Зайц поволі зупинився, поволі повернувся й глянув на жінку. Не просто глянув, а пришпилив її до підлоги своїми маленькими очками — вона більше не вимовила й слова. Відтак твердо вийшов з хати.

— Хворий, чи що? — не могла зрозуміти жінка і підбігла до вікна, щоб побачити, куди пішов — на вулицю.

На вулиці Зайц повернув праворуч, а куди саме — менше з тим. В місті був ранок, на вулицях переважав рух з кошиками — мулярі, дрібні крамарі, жінки на базар. Зайц придивився пильніше — кошики, кошики, кошики! Траплялось йому і ншими ранками проходити містом, та, завжди заклопотаний своїми справами, не вважав на те, а це дивно — все місто запруджено кошиками.

— Ісаак Зайц десь то задумав по правді жити, другий тиждень не заходить до крамниці, — раптом зловили йому вуха. Оглянувся: біля крамниці знайомий крамар і знайомий годинникар стоять і сміються йому вслід.

Насмішку по правилу треба було змити такою ж дотепно-образливою відповіддю, та Зайцові ані трохи не бажалось копатись у голові, шукати випробованих дотепів. Він тільки ні з того ні з цього мацнувся по кишенях — забув удома газету. Зразу думав вернутись за нею додому, а потім згадав, що газета коштує всього три копійки — підійшов на розі до кіоска й узяв другий екземпляр.

Три напрямки лежало перед Зайцом од кіоска — ліворуч, просто і праворуч. Зайц із газетою в руках пішов ліворуч. Це був квартал найдовшої вулиці в місті, колись найжвавішої (тепер центр міського життя перенісся на іншу вулицю), за часів революційного запілля тут була політична біржа. Зупинився й глянув у перспективу вранішнього квартала — хороше! — шкода тільки, що Кияшко забув зфотографувати це місце. Потім подумав, що зфотографувати весь квартал, мабуть, не можна, що,



мабуть, нема такого в їхньому місті фотографа й такого апарата, щоб міг зфотографувати весь квартал.

Вийшов на Ленінський майдан, подивився мимохідь на людську ко-машню, що завжди тут ворушилась, постояв перед пам'ятником Ленінові і звернув на вулицю Лібкнехта, без певної мети й думки. І коли трохи одійшов, згадав, що на цій вулиці, біля самого цвинтаря, ще й досі стоїть будинок, де колись була запільна друкарня, що в цьому будинкові жила друкарниця Клара, член їхнього революційного гуртка і його, Ісаакова, „колишня любов“. Дарма він посоромився сказати про те Кияшкові — будинок zostався не зфотографований, бо сам Кияшко за тих часів ще не був у їхній організації й не знав про запільну друкарню саме в цьому будинкові.

Тепер за мету Зайцової подорожі, як факт, став цей будинок, до якого він мусів іти саме вулицею Лібкнехтовою, а не якою іншою.

По кількох десятках кроків вулицею Карла Лібкнехта здибалось йому два знайомих малярі, постійні покупці фарб у його фарбарні, в за-кляксаному фарбами одягові. Малярі привітались і спитали, куди він, Ісаак Мойсійович, іде. Зайц невизначено махнув рукою вподовж ули-ці, не спинившись, пішов уперед.

Служив маляр у попа  
Та заслужив кобилу,  
Здохла йому кобила.  
Курдили позакурди курдивербили  
Тра - йда рай - да рай - душа кобила!

„Що за дурниця лізе в голову?“ — аж суп'ятився на мить, коли зловив себе на останніх несенітних словах.

Почав згадувати, де він міг чути цю „бурду з квасом“, і згадав. Уторік літом керував малюванням церкви в одному селі. Гурток селянських дітей, мабуть, таких, що вже не здатні погонити й горобців із конопель, замість купатися в піску й болоті, знайшли собі іншу забавку: цілими днями стояти за церковною огорожею й пильнувати несхибно за тим, як малярі ловко лезять по високих шпильях церкви. Йому, Ісаакові, закортіло з ними пожартувати (згадалися свої діти), він підкрався невидно до штахетів і за жартів налякав дітвору. Та наслідки від щиросердного жарту вийшли досить несподівані. Голопузенята на другий день підійшли до штахетів надто обачно, а тоді враз, гуртом і вроздріб, заспівали „Маляра“. Більше від цього куплета вони не співали, мабуть, не знали слів, зате наздолужували незрозумілим приспівом „Курдили позакурдили“. Його вони повторювали два, три і до десяти разів. Зайцові з того було смішно, він навіть вивчив цілого куплета і залюбки тирликав собі його під ніс за роботою. Але пісенька, вочевидь, не сподобалась голові церковної общини, який з того часу почав воювати з дітьми. Зразу він їх тільки про-ганяв од штахетів, узиваючи байстріюками й лякаючи кропивою, а коли попередження не вплинули, таки справді зловив одного й напик кропивою. Не без того, що й інших заходів він ужив через батьків, бо дітей не стало видно до кінця роботи. Того дня, коли син голови общини одвозив Зайца до міста, на вулицю їх вивернуло не маленький гурток, а десятків зо два, і, оточивши воза щільним півколом, бігли за підводою й кричали „Маляра“. Син голови общини, як навмисне, їхав селом хода й за виграшок одма-хувався від дітей, що наближались до самих драбин, батою, як од собак. Діти бігли аж за село, коли підвода поїхала швидко.

Зайц тоді з того сміявся, а тепер йому зробилось прикро.



Сонце, хоч по-ранньому, пекло дуже. Зайц мусів зняти кашкета й обмахувати лисину газетою. Потім побачив, що він іде сонячною стороною — перейшов на тіньову. А з голови ніяк не виходила нікчемна пісенька: зразу повторювалась в умі, далі перейшла на губи. Зайц спіймав себе — губи починають вимовляти беззмістовні, що тепер видавались бридкими, слова „Курдили позакурдили“.

— Пху! — сплюнув з надією, що виплюнуться в слині, і тут же на тротуарі розтер свого плювка.

Двоє громадян, що ішли навпроти нього, здивовано зупинились, щоб подивитись на чудернацького товстячка, який на вулиці затирає свого плювка. Зайц запримітив цікавість незнайомих і уширив ходу: за півквартила визирала цвинтарна зелень.

„Служив маляр у попа... Пху!“ — і пішов майже бігом, щоб заглушити швидкою ходнею настирливі слова.

Будинок, де жила Клара, приходився майже до самої цвинтарної мурованої стіни, стояв у глухому цвинтарному заулочкові, тому його й вибрали для запальної друкарні. Сусідство з цвинтарем — для переховання листівок, шрифтів і машин — ставало організації у великій пригоді: мертві вміють мовчати навіть і перед жандармами.

Зайц увійшов у заулок. Як і двадцять два роки тому, заулок складався з трьох будиночків, подвір'я з подвір'ям, тільки за цей час вони здорово постаріли.

„Так і я“ — подумав Зайц і пройшов далі, до куткового третього, де й жила Клара.

Дірявий драний дах, що на ньому ріс мох та інша невибаглива до ґрунту рослинність, обдерті стіни, перекошені вікна, запущене подвір'я — от що зосталось од колишнього жвавого, як люстерко, будиночка. Зайца біля подвір'я привітав кудлатий собака, йому на поміч обізвались собаки з обох перших подвір'їв, на собаче гавкання вийшла десь то господиня такої рідної в колишньому хати, стара обдрипана жінка.

Підбадьорений появою жінки, собака сикнувся Зайцові до ніг, Зайц мусів одступити до цвинтарного муру й одмахуватись од собак газетою. Становище Зайцове було не з приємних: жінка безрезультатно одганяла собак, і з хати висипало ще кілька мешканців. Усі вони бігли до воріт їм помагати.

„Що їм сказати, чого мені треба?“ — подумав Зайц, коли сім'я спільними силами розігнала собак по подвір'ях. — Треба сказати, що когось шукаю... Кого тут назвати б? — ламав голову. Ті стояли й чекали.

— Клара... Кла... скажіть, будьте ласкаві, тут не живе Клара... Клара Смертенко? — хусточкою витер пітного лоба.

— В якому номері? — спитав тонкий високий молодий хлопчисько. Зайц побачив, що з других двох будинків теж виходять мешканці й ідуть до гурту.

— Тут... тут, у цьому, здається, заулочкові...

— Це цвинтарний?..

— Цвинтарний, — відповідав усе той же хлопчисько, — тільки є ще другий цвинтарний, з того боку, а це перший...

— Другий цвинтарний?.. — спам'ятав, що справді є ще другий цвинтарний. — Ах, так-так, другий цвинтарний... Так мені й сказали... то там...

І, не відповівши на запитання вдруге, в якому все ж номері другого цвинтарного живе бажана йому особа, повернувся й швидко вийшов із заулка.



Назване ім'я та прізвище легко виплутало Зайця з невизначеного становища, але він не був з того вдоволений: так змішатись, щоб питати про давно мертву (мабуть, мертву) особу, як про живу? Адже двадцять два роки він не має про неї звісток! Двадцять два роки тому, при провалі організації й друкарні, Клара втекла з фальшивим паспортом до Австрії, а звідти (були вісті) в Америку. І ніби канула в океан.

— Куди я лечу? — зупинив себе на місці, порівнявшись із цвинтарною брамою.

Сонце щораз розпікалось більше, сонце обливало Зайцове тучне тіло мокрим гарячим приском.

Крізь одчинену браму з старого цвинтаря несло прохолодою столітніх дерев — сісти десь там на лавочці, в холодочку, скинути кашкета і нетривожному — посидіти без думок, а може, помріяти — згадати.

Все ж через браму пройшов несміло:

„А що, як не пустять, скажуть, православний цвинтар?“

Зробив кілька кроків — ліворуч од церкви, біля будки, порався якийсь чоловік, а побачивши Зайця, наставився на нього очима.

Зайц на місці повернувся до вулиці.

Але здавалось, що чоловік пішов за ним. Не оглядаючись, перейшов через дорогу й сонячним пішоходом дійшов до цигарника, що сидів із своїм лотком навіть не на розі вулиць, як звичайно сидять цигарники, а просто на пішоході. Зупинився — цікаво було, чи той, цвинтарний, справді вийшов за ним і тепер стоїть на брамі — нема нікого. Виходить, завернувся чи, може, був обман зору.

— Цигарок бажаєте? — зрозумів по - своєму Зайцову зупинку цигарник. — Там так „пахне“, що без цигарки не можна й увійти! — очевидно від нудкого сидіння прослідкував усю Зайцову путь.

— Так, попахує, — допіру Зайц утямив, — що на цвинтарі не може не попахувати, особливо такої спеки. — Які у вас тут є краший ґатунок?

— Беріть „Дніпрельстан“, — порадив цигарник, — тількищо вийшли а в нові завжди дають ліпший тютюн.

— Попробуємо „Дніпрельстан“, — погодився з виглядом знавця, хоч справді ніколи не палив. — „Трай - да рай - да рай - душа кобила!“ — знов сплигло на пам'ять.

— Сірники маєте?

— Є, — відказав, сердячись на обридлий мотив і слова, що самі собою лізли в голову.

Тут же розпечатав пачку, взяв у зуби цигарку, а другою почастував цигарника, що брався завивати з махорки. Цигарник подякував і, щоб виявити свою подяку розмовою, сказав:

— Ну й спека! Потому взяв пачку сірників, витер і наставив до Зайця, щоб той припалив.

— Да, попикає, — все ще поглядав на браму, кусаючи в зубах мундштука і думав: чим пояснити таке, щоб от попри бажання людини причепиться до неї якась пісенка, якийсь мотив, і як не одкидаєш, як не хочеш позбутись, а вона лізе в голову?

Цигарник з чемности не нагадав Зайцові припалити, сірник догорів до пальців, цигарник узяв його за обгорілу частину, і сірник згорів весь.

— Піти хіба бовткнутись у воду? Тут річка недалеко? — спитав, хоч і сам знав, що недалеко.

— Зовсім близько, — відказав цигарник і витер другого сірника.

Але Зайц і цього сірника не побачив: губи йому несамохіль замугикали „Курдили - позакурди“ і ноги рванулись уперед, аби лиш не зосереджуватись на остогидлих незрозумілих словах.



Від спеки, від „маляра“ робилось тяжко і на тіло, і на голову, несвідомість надокучливого мотиву чавила на потилицю, хотілось запалити: справді, може, розвіється з димом? І не було сірників припалити цигарку: крамнички близько не видно, а вертатись до цигарника і не хотілось, і ніяк.

Одірвав пожованого зубами мундштука, а цигарку поклав назад у пуделко. Потім зрозумів, що то є скупість обжовану цигарку класти до чистих, і викинув геть.

До річки треба йти заулком — другим цвинтарним заулком, — далі спуститись з крутої гори, а Зайца всього й ураз обхопила божевільна знемога: почував — не здолає зійти з гори, впаде, покотиться на берег, до річки, круглою колодою. Інша мова — піти рівною вулицею через міст: за мостом зараз же поле, жита, як очерет, уклоняються, просять упірнути в їхні хвилі, віддати себе всього їхньому пестливому легітові.

Служив маляр у попа,  
Та заслужив кобилу,  
Здохла йому кобила,—

дав собі волі виспіватись — на мосту нікого не було — може, то від себе заборонене вабить.

Курдили позакурди курди вербили  
Трай - да рай - да рай - душа кобила! —

З надто твердими наголосами на кожному складі аж два рази повторив приспів і впав ниць під диною грушею, що стояла на межі двох піль.

Мабуть, кілька хвилин лежав без руху, без думок і навіть без „муляра“. Тоді перевернувся голічерева і вставився очима в густу грушеву листвяну шапку.

— Добре! — сказав уголос, — добре!

— Отак би походити — де хоч, вилежатись скільки хоч, без думок про фарби усяких кольорів, про олію, в якій розводити ті фарби, про податки, патенти, конкуренцію, стати людиною, живою людиною, бодай на місяць у року. Бодай на місяць! Трай - да рай - да рай - душа...

Звинувся і ліг боком.

Щоб одволодати пам'ять, уп'яв очі в землю, в траву. О, око спіймало червоненьку крапочку! Крапочка рухається, крапочка живе. Невже це жива істота? Пильніше око — Зайц таких не бачив — малесенька живиночка! Ай - ай - ай! Іще, іще, іще — зовсім мацюпусінкі, більшенькі, ще більшенькі, чорненькі жучки... та це в кожного з них є своє велике життя?.. А це чиї чорні лукаві очиці? Такі колючі? Чи не гадюка? Острах проповз по спині, рвонув голову од землі, став навколішки — залешестіла житом миша, майнула в свою хату - нору.

Служив маляр у попа,  
Здохла йому кобила,—

проспівав машинально і сів. З горбовини було видно довгий шлях до міста — шлях губився в мариві, шлях о цій порі спорожнів, бодай пролетіла пташка — з далекого безперспектив'я шляху вигулькнула чорна точка. Зайц на очі бачив добре — точка більшала - більшала - більшала: хтось їде. Хтось їде — не по - селянському — коні біжать добре, от видно бричку.

„Балагула з містечка, — визначив несхибно Зайц, не випускаючи підводи з очей. — Здохла йому кобила“, — прошепотіли губи.



— Балагула і е! — повторив уголос, щоб заглушити „маляра“, — надто перепакована бричка людьми.

От уже видно й голови людей, от видно, як швидко перебирають ногами замилені коні...

„Цікаво, скільки він умістив людей на неї? — подумав про балагульника, який стояв на стельвазі, а на козлах сиділо аж три пасажери. — Раз... два... три... чотири... — почав рахувати, чекаючи, поки бричка зрівняється з ним, — п'ять... шість... Кияшко... Кияшко?... Невже Кияшко?..“

— Кияшко!.. Антоне!.. — зірвався на ноги й побіг за балагулою, що в'їздила на міст. — Кияшко!.. Антоне!.. Кияшко!.. — біг, махав кашкетом.

Коні пішли через міст хода — Зайца запримітили, балагула стала. Пасажери пообертали голови назад. Кияшко впізнав Зайца й зійшов із брички.

— Ти чого тут, Ісааку?

— Антоне, ти? ти?.. — не вірив своїм очам, хватав Кияшка за руки, щоб переконатись.

— Та я ж, бачиш, що я! — дивився незрозуміло на Зайца.

— На!.. читай!.. на!.. — вихопив з кишені газету й показав на постанову про помилування Шнайдермана.

Пасажирам надокучило стояти на сцені, балагульник загукав Кияшка.

— Ідьте! — махнув рукою балагулі Кияшко, як перечитав замітку.

Зайц дивився на Кияшка, Зайц чекав, яке вражіння на Кияшка справить постанова, що Кияшко скаже.

— Так! — невизначено кинув, перечитавши вдруге. — Ну, що ж, хай живе!.. Уже одне те, що діти, комсомольці й піонери, від нього, як батька, відмовились, смерті подібне... Нехай спокутує свої гріхи й живе, дивиться з боку на дітей своїх...

— Іменно, іменно!.. — невимовно зрадів Зайц од такої ясної відповіді. Те, що от кілька годин підсвідомо його мучило, так легко розв'язано. Зайц потер руки від удоволення, вийняв пачку з цигарками й відкрив перед Кияшком.

Кияшко глянув на Зайца — до вчора він знав його як некурящого — взяв цигарку й посміхнувся.

Зайц побачив Кияшкову посмішку і сконфузився — трошки - трошки, проте взяв і собі цигарку, запалив і закашлявся.

— Ти... як же це ти, Антоне, так швидко, вчора поїхав?..

— Ходім до міста, чого ми стоїмо на спеці? — запропонував Кияшко, і зразу ж пішли. — Уяви собі — приїжджаю, а від тих будинків і сліду немає. Було їх там два — один згорів, а другого розібрали. Знайомих старих теж нікого — чого я там буду сидіти!.. А ти чого ж сюди прийшов?

— Я... я прийшов... покупатись.

— На цей бік? Ми ж по той бік міста з тобою купались... Туди ближче?..

— Хотілось попробувати тут... Ти знаєш, Антоне, що я надумав? — схопив Кияшка за руку, наче боявся, що той не повірить йому в задумане: поїхати пароплавом по Дніпру, від Києва до Дніпропетровського... Га? — дивився благально тому в очі.

— Хороша подорож! — похвалив Кияшко, нічим не видавши свого здивування, — і я нічого не мав би з тобою проїхатись, та не маю тепер часу.

— Справді? Ти правду кажеш, Антоне?.. — не випускав Кияшкової руки з своєї: — Цього мало, Антоне, добре, що ти приїхав: од завтрашнього дня кінець „майстерні олійних фарб“ І. Зайца.



Це йому вирвалось враз і несподівано. але в ту ж мить він був твердо переконаний, що воно так і буде.

— Ти справді, Ісааку? — аж зупинився Кияшко.

— А чого мені жартувати? — трошки навіть образився. — Ісаак Зайц може не гірше за інших працювати на соціалізм... І я буду малювати наші будинки — щоб гарно дивитись і ясно жити...

— Дай же руку! — прояснів Кияшко і з усього розмаху ляпнув своєю великою долонею по куцій пухкій ручці Зайцовій.

Служив маляр у попа  
Та заслужив кобилу, —

заспівав у голос, але на цей раз пісня була як незвичайна полегкість.

„Тепер скажу йому про Клару“ — подумав.



## І. ГАДЕНКО

### ВЕСНА

Сьогодні тане сніг, сонце п'янить, як ніколи.  
Віти дерев на блакиті відбилися, в повітрі грають промені.  
З широкої чистої вулиці я попадаю в провулок.  
Задніми стінами, чорними дверима  
виходять у нього ряди магазинів.  
Сюди не доходить сонце.  
Валяються клапті паперу, іржаве залізо, ганчір'я,  
сніг тут, мов давній мрець, слизький, синяво - темний.  
Отвором стоїть відхідник,  
з нього сочиться в провулок  
густа вонюча рідина.  
З нього  
дівчина в чорному,  
уважно ставлячи ноги,  
пробирається тою рідиною  
з хлібом в руці —  
фунтів зо три темного хліба.  
Як покwapно пішла з провулку —  
здавалось, на вулиці не буде сонця,  
здавалось — не їстиме дівчина хліба.

Панелі сухі й теплі,  
діти грають „у класа“  
Одно стрибає на ніжці,  
інші дивляться пильно.  
Насувається огрядна людина,  
сердита людина з портфелем,  
гопче брудними калошами білі крейдянні лінії.  
Хлопчик на ніжці  
під ноги попався,  
здивовано вгору глянув,  
а той сердито — вниз.  
Відіпхнув із-під ніг і подався далі  
з портфелем, огрядний, сердитий.  
Хлопчик стоїть на двох ніжках,  
надувся, дивиться вслід.  
Проходить дівчина в чорному.  
Від хліба шматочки відламує  
кладе до рота, їсть.  
Всміхнулась надутому хлопчику.  
І він усміхнувся, від сонця рожевий,  
І знов застрибав на тоненькій ніжці.



Яке ти, сонце, сильне!  
Яка ти живуча, людино!

Сьогодні нема вже снігу, мокра земля парує —  
в затишних місцях проти сонця гойдається біле запинало.  
Сьогодні надворі гріюсь, легенькими порожніми дихаю.  
Вогке тепле повітря  
наскрізь пронизане сонцем.  
Очі мружаться в сяйві,  
руки ловлять проміння.  
Я знаю — лагідна вогкість відбере останні сили.  
Я знаю — запашна пара довершить руїну в грудях.  
Щоки ще більшим вогнем запалають,  
очі блискучі,  
очі гарячі —  
останнє горіння, дні останні.  
Кудлатий собака несе кошеня в ікластій пащі.  
Грається, скубе, підкидає.  
Воно вже зсохлось —  
мабуть, ще торішнє —  
віддало землі свої соки.  
Кудлатий собака по ньому качається  
спиною, боком —  
радий, веселий,  
на мене зиркає оком.

Добридень, сказала сусідка.—  
І я — погрітись на сонці.  
Давно ми не палили в хаті,  
та вже не змерзнем сьогодні.  
Діти веселі встали,  
побігли до школи рано.  
Не мерзнуть уже ноги,  
вже й наше дрантя гріє.  
Що то весна — любо.  
Аж легше на серці стало,  
не скигять вже й меншенькі —  
груба холодна, мамо.  
Ач, як в долоні плещуть,  
біля Рябка стрибають —  
щось притягнув з вулиці,  
знов кошеня, мабуть...  
Погрілась, пішла до роботи в хату.  
Сама я, а легко на серці —  
і сміх той веселий дитячий,  
і мертве оте кошенятко...  
Хочу згадати, викликать в уяві  
смерти примару гнилооку.  
Та ні! Мабуть, легко віддам я  
землі  
свої соки...  
Ловлять руки повітря жовте від сонця.



ПАВЛО НЕЧАЙ

## МУХИ<sup>1)</sup>

(повість)

### НЕСПОДІВАНКА

Доцька йде. Кругом степ. Ген - ген, далеко попереду, синіють гори. Під горами чорною смугою — село Кислиці. На горбах там і там коло села, — вітряки. Здивованими жуками - рогачами застигли вони, рамени-ріжки свої настобурчивши. Кумедні такі здаля вітряки — справжні жуки.

Доця підморгує до рідних вітряків, приспівує:

— Жучку, жучку,  
— Подай мені ручку,—

як колись у дитинстві.

Жовте осіннє поле, помережане чорними латками ріллі та зеленими смугами озимини,— воно нагадує жовту писанку в чорних та зелених розводах.

Порожнє, жовте, осіннє поле. Задумалося, загадалося.

І сонце жовтим перестиглим гарбузом котиться по блакитній небесній долині.

Степ пахне стиглими динями. І не тільки динями — ще пахне зеленою озиминою, свіжими ріллями, просяними та гречаними стернями.

Павутиння сиве по жовтому та блакитному стелеться.

Тихо.

Люблю тебе, осіннє золоте поле, твій тихий смуток сивою павутиною обплутує душу. Твій сон п'янить мозок, і клониться голова, млосно згинаються ноги.

Хочеться лягти щокою на пахучу стерню, пригорнути коліна до підборіддя і дрімати.

Відчуваю тебе, осіннє, задумане поле. Я виріс на тобі, всмоктав твої соки в себе.

Од'їжджаючи з останніми снопами з твого лану, я довго стояв і пив розлитий над тобою золотий сум.

— До весни, поле! — І чекав весни зеленої, гомінкої, бадьорої.

Вкрите втомою, ти, осіннє прекрасне поле, говорило мені про золоту пшеницю в засіках.

Зів'яле й помарніле, ти лежало передо мною прекрасною матір'ю - породіллею.

Порожнє і тихе, ти нагадувало мені, що неминуче, як день і ніч,— прийде весна, й ти знов загомониш, поле.

На тобі, осінньому, я звик чекати весну.

Люблю тебе, осіннє, золоте, засмучене поле!

Поле й Доцька: хіба можна їх розрізнити?

<sup>1)</sup> Почат. див. „Ч. Шл.“ №№ 3, 4, 5—6.



Розлита навколо тиша не лякала самотної дівчини, не смутила. Доця відчувала себе серед тихих, порожніх нив, як у дома.

Думки пташками легкокрилими рвалися з Доціної голови, летіли кудись. Гей, знялась би за ними, полетіла б світами далекими.

Молодість... Вільна й безмежна!

— Здорова, Явдохо!

Доця озирнулася:

— Ти, Дмитре? І не чула, коли під'їхав.

Дмитро скинув на неї очима, сміявся:

— Де вже там чуть... Коли б їхав хтось — за верству почула б. Сідай на воза. З району?

Сіла охоче на воза.

— Чого ж ти пішака дринзаєш? Секретарша! Не міг комсомол наїняти підводу до району?

— Чи чуєш, Дмитре. З коліски ходимо пішки, то чи личить нам у комсомолі їздити? Немає, брат, наймала. Тут коли б де видерти який карбованець на книжки, на газети для хати-читальні, а пішки ходить нам не звикать.

— Так ви б завели фабрику — червінці робить!

Доця сміялася разом з Дмитром. Їй подобався Дмитро. Такий чудак! Завжди жартує з молоддю, особливо, коли вип'є. А випиває частенько.

— Смішний якийсь. І разом з тим чогось жаль до нього. Сміється, мов плаче. Не так, як брат його. Ось... той, як засміється — не згадаєш про сльози! Так той же... Доця прикусила губу й сама собі всміхнулася.

Поки Доця вмощувалася на возі й думала про Дмитра, той одсунувся на самий полудрабок, щоб просторіше було на возі Доці, дивився на неї усміхаючись так, немов мав наготові для неї жарт або щире тепле слово. Якусь хвилину він був не тим Дмитром, якого завжди бачила Доця на людях, з призириливою понурою усмішкою, з очима, що дивилися поверх голови чоловікові.

Доця вмостилася на возі й глянула на Дмитра.

— Диви, який він, — наче Ось!

— Як же живемо, Доцю? Давно щось не бачив тебе, хоч і живемо мало не по - сусідськи.

— Як бачиш, Дмитре. То в райком треба, то в хаті-читальні крутяться, то в комсомолі... та й дома треба батькам допомогти в хазяйстві, — нема коли вгору глянути.

— Да... — Дмитро хльоснув батоном коня, закурив і казав:

— Не жіноче діло, Доцю!

Жартовливо питала:

— О? Чого ж то — не жіноче?

— Так... не жіноче, кажу. Вовдаєшся ти з нашими хлопцями, водишся з жінками, як з дружками. Балакають про тебе погано... Лають.

Ладна зачати спірку, Доця заметушилася на возі, до Дмитра:

— Чула, Дмитре. Дурні — то й балакають. Дурні — то й лають. Ні, не дурні, — темні, хто лає: баба Кошмачка, Ганна Перепелишина, — мирносиці, божі телички. Інші ж, молоді, не лають. Чула, — Хома Закаблук лає... Було б дивно, якби не лаяв: землю комнезам забрав, а мій батько комнезамаєць.

— Не тільки ті лають, Доцю, — лають і інші...

Незаможники лають. — Послухала б ти, що балакають про тебе та про комсомол у кооперативі, зійшовшись коли вечером.

Доця розжевілася.

— Ну? Що ж саме кажуть?



— Не скажу... Язык не повернеться...

— Чи ба! Відколи в тебе, Дмитре, перестав язык повертатися? Не чула я, якими словами твій язык повертає? Кажуть, що в комсомолі розпуста,— так, Дмитре?

— Ну й так...

Доця гірко сміялася:

— Розпуста? Здивував ти мене, думаєш? Чула я, голубчику, про те. Мені мати щодня про те торочать. Усім вам, що сіре, те й вовк. Хто бачив розпуста в нашому комсомольському осередку? Ніхто. Нехай побалакають, поки потомлять язика. Сам ти,— що думаєш, про нас і про комсомольців?

Дмитро сміявся, дратуючи Доцю:

— Я що ж... Організація — воно діло добре. Чи по яблука, чи й по кавуни колективом їти веселіше. Як от торік пішли комуною на баштан до діда Кошари. Погано тільки, що дід помітив та присолив декотрих із рушнички.

Обоє сміялися, пригадуючи, як уловилися комсомольці на баштані. Село досі не забуло, як „молода гвардія“ вловилося коло кавунів.

Ну то й що? Хіба злочин який? Хто, будши молодим, не ходив хоч раз по кавуни або по яблука? Тільки й згадуєш молоді літа або бійками з сусідськими парубками, або походами на кавуни. Не для розору ходили красти, а так,— попустувать, кров молоду погріть, ноги проламають та пореготаться потім, пригадуючи все.

— Комсомольцям не личило так робить,— згоджувалась Доця,— ну ж, закортіло, пішли раз. Хіба комсомольці не люди?

— Як ти, Доцю, нащот хлопців,— ночуєш з котрим? У вас, кажуть, така мода — сьогодні з одним, завтра з другим?

Докірливо одмахнулася:

— Верзеш ти, Дмитре, що на рот налізе. Цього якраз у нас в комсомолі й немає. Цим у нас і краще. Бо то ж сором. Я не розумію, чого воно так, чи що я зросла за нових часів, чи така вдалася, а не пішла б ночувать з хлопцем. Хваляться часом дівчата,— з тим учора ночувала, з тим — сьогодні, а я і питаю себе: — чи пішла б ти, Доцю, отак по клунях з парубком, якого перший раз у вічі бачиш?

— Ні, каже щось з душі,— ніколи. Нехай він мені найкращий,— заміж би за нього вийшла, а ночувать по клунях — тьху! Ніколи в світі.

— Запаніла ти, дівко, то й тьху тобі. Дівчата ночують з хлопцями й нічого.

Доця скривила губи.

— Як худоба,— їй-право. Ще сьак - так з тим хлопцем спать, що гарний він тобі дуже, що думаєш йому за жінку статъ. Та й то. А то — ні сіло, ні пало,— прийшов десь із Кривалівки за десять верстов, перший раз у селі, перший раз дівчина бачить його — він підмовляє:

— Підеш зо мною ночувать?

— Піду.

І йдуть. Лежать у соломі десь цілу ніч. Що там у них за розмови! Пришелепуваті. Ні, дарма кажуть,— у комсомолі розпуста. У нас цього немає.

Люди думають, що ото коли хлопці та дівчата вкупі в хаті - читальні, так уже не без чогось. Найдужче дратує старих бабів, як на сцені грають наші хлопці та дівчата,— то вже пропало. То вже розпуста. Диковина старим,—такого за їх часів не було. Забули, як по коморах водили хлопців, будши молодими.

Ото, справді, розпуста. Як собаки. Тічкою ганяли.



Важко ще з нашими молодими і сердито часом на них стане. Зберуться на жіночі збори й ну:

— Та коли б чоловік не знав.

— Та коли б люди чого не балакали.

— Ми за нашого дівування не крутили так хвостом, як тепер Доця крутить.

А Доця не ходила досі ні разу на вулицю, не ходила й на думці не мала піти ночувати. Тільки й усього, що крутиться день - у - день в хаті - читальні. То, на їх думку, розпуста, бо вони такого не робили, незвично для них.

Подумаєш часом та й не сердитися на них. Хіба вони винні, що так думають? Так звикли. Колись звикнуть інакше думати.

Дмитро підсунувся ближче їй, зазираючи в очі Доці, питав:

— Коли ж ти вже заміж вийдеш? Дівка вже стала, і не помітив, коли ти виросла. Як ішов на Денікіна, — отакою дівчиною була. Усе бігала вдвох з Осем до школи, — жартовливо взяв за руку Доцю. Вона стурбувалася, але руки не приймала. Дмитро — парубок, хоч і підстаркуватий, звик бути з дівчатами по-парубоцькому; за руку брать, щипать, обіймать дівчину, не питаючись, чи вона хоче того.

Дмитро ж, крім того, ще й брат Осів.

Не маючи братів, Доця охоче дивилася на Осевих братів, як і на своїх би. Хоч і чудний Дмитро, все ж — родич.

— Пішла б заміж за мене, Доцю?

Доця дивилася на Дмитра й жартувала:

— А чого ж... Хіба ж не гарна жінка була б?

— Гарна.

— Мати все мені дорікають: — І хто тебе посватає, і який дурень голову утопить свою за тобою? І яка з тебе хазяйка буде, що ти одно з книжками? Ой, принесеш, дочко, онука матері в пелені, щоб колихала старістю.

— Справді, Доцю, — чого ти пішла в той комсомол? Одиначка ти в батька, гарна; прийняла б за приймака до себе найкращого Кислицького парубка й хазяїнувала б...

Доця говорила:

— Бачиш, Дмитре... По правді тобі сказати, то я сама не знаю, чого я вступила до комсомолу. Якось непомітно. Ще була в школі в шостому гуртку, як приїхав до нас з району товариш організувати комсомольський осередок. Була в нас учителька комсомолка Ганна Трохимівна. Призначили її за секретаря нашого осередку. Розумна, гарна була Ганна Трохимівна. Добре нам з нею було.

Відчинила вона хату-читальню, стала завідувати хатою. Ми, школярі, коло неї крутимось. Допомогаємо то те, то інше їй зробити.

Звикла я до неї. Каже якось:

— Записуйся, Доцю, в комсомол. Брава з тебе комсомолка буде.

— Ну то запишіть, кажу, нехай буду комсомолкою. Записала Ганна Трохимівна мене, Ося і ще щось шестеро хлопців та дівчат.

Закінчила я школу — стало боязко. Немов щось обірвалося. Була в школі — чогось чекала гарного там, попереду. Добре було з учителями та з товаришами. А тут — край, закінчила школу — усі стали чужі якісь. Знов вертайся, Доцю, додому, — коло печі, на полі, заміж вийдеш, — своє господарство, клопоти щоденні. Для чого було й учитися? Все забудеться, все мине. Сумно дома, от - от когось рідного втратила.

Пішла увечері до Ганни Трохимівни й про все оповіла їй, як мені на душі.



— Е, загомоніла вона, — так не годиться. Не відпущу я тебе вже з комсомолу. Ось бачиш повідомлення з району, що затверджено вас усіх, кандидатів, дійсними членами комсомолу? Тебе, Ося, Андрія, Каленика, — я вас запряжу до роботи, — нахваляється.

Почала я допомагати Ганні Трохимівні в книгозбірні, а далі вона передала на мене й завідування хатою - читальнею. Дає раду, як і що, а я даю лад, привчаюся.

На Ося склала Ганна Трохимівна технічну секретарську роботу в комсомольському осередку. Стали ми до роботи. Удень вдома роботи, увечері біжиш до хати - читальні.

Щось через рік перевели Ганну Трохимівну з нашого села, а ми з Осем лишилися за неї: Ось на секретареві в осередку, а я завідувальною хати - читальні.

Не знаю, що б я тепер робила, якби не була в комсомолі. Здається, тоді й жити б не варто було, сумно було б. А тепер — роботи, роботи: і в хаті - читальні, і дома, і жінорганізаторська робота, а це ще й секретарювання в осередковій передає Ось.

Мати лаються: заміж час, до хазяйства треба братися. Добре, що татко мовчить. Він і радий, що дочка комсомолка. Сам незаможник, комнезамаць, а дочка комсомолка. Знаю, що радий, бо нічого ніколи не каже проти. Книжок просить, щоб приносила читать. Тільки мовчун він у нас. Мати лаються, а він мовчить на те.

Так і живу. Бачу, що вони обоє старі вже стають, кортить мати зятя, помочі в дворі, та не знаю, як воно буде.

Обняв Дмитро її за плечі одною рукою, розважав:

— Дівко, дівко. Усе то дурниці. Нічого не варт ані твій комсомол, ані твоя хата - читальня. Бігатимеш отак поки молода по райкомах за десять верстов, товктимешся вдома з жінками та з молоддю і не помітиш, як постарієшся. Кому тоді ти потрібна? Хто тебе посватає? Хто подякує тобі за твою роботу? Ніхто, вір мені!

Дуриш себе, дівко! Молода ти, кров у тобі грає, то ти й сюди й туди рада. Бігай, роби, наставляй на розум народ, щоб комусь там краще жилося. Обдурили нас з тобою, дівчино.

— Може, тебе, Дмитре, обдурили, а може, ти, Дмитре, дальше носа свого не бачиш?

— Може, й мене... Може. Тільки таких, як я — чимало. Згадаєш мої слова, дівчино, як підростеш.

Перший раз чула Доця Дмитрове щире незадоволення теперішнім ладом. Правда, п'яний, він часто, бувало, жартував з комсомольців, взиваючи їх червоними кадетами та дворянчиками. Так то ж він говорить жартуючи, п'яний!

Вислухала Дмитра, — думала: „Не такий Дмитро, як Василь та Ось...“

А брат...

— Надумав я, — казав Дмитро, пригортаючи Доцю за плече, — коли так, то не зівай же, Хомко, на ярмарку. Годі орати землю, плюнь на всякі революції, — хапай, що урвеш, бо в дурнях лишишся. Обікрадуть тебе спритніші.

— Нехай батько оре землю, — я не оратиму — ні. Я вже знаю, що мені робити. Васильок та Ось у червоні дворяни полізли, — а де вони були, коли ми кров проливали? Я на їх робити не буду. І тобі, Доцю, кажу: плюнь на всіх, обдурять, як обдурили мене. Живи для себе. Кинь оту босячню, вийди заміж за гарного хлопця або й так, поки молода. Тільки не май діла з тим, що волам хвосту крутить. Вибери такого, щоб любив тебе, як свою душу, щоб плаття гарні справляв, робити не заставляв, щоб... —



щільніше пригорнув Доцю до себе, схилився до неї. Голос став йому хрипкий, уривчастий. Дужими руками тиснув і тяг до себе збентежену дівчину.

Дозволивши Дмитрові обняти себе, Доця хоч і ніяковіла про себе, та разом і заспокоювала: хіба інші хлопці не обнімають дівчат? Дмитро ж парубок, як і всі, і Осів брат.

Тепер же в Дмитровому пригортанні та голосі вона раптом відчула не старшого Осевого брата, а чужого, ворожого всій її істоті чоловіка.

Не хочучи образити Дмитра, вона одводила його руку, що настирливо сунулась до її грудей. Заспокоювала:

— Не балуйся, Дмитре. Ще хтось побачить. Он, бач, щось чорніє, іде..

Дмитро зирнув навкруги:

— То ворона, Доцю. Ніхто не побачить. Ну?

— Що ну, Дмитре?! — Доця злякано повернулася до Дмитра. Ту ж мить Дмитро схопив її обома руками, по-собачому кавкнув і припав до її губ. Приголомшена, вона на хвилину стихла й втратила свідомість.

Дмитро повалив Доцю на соломі, припав до грудей.

Прийшла до тями. Побачила над собою Дмитрові хижі очі, раптом плюнула в лице й з усієї сили ударила кулаком по вуху.

Дмитро від несподіванки сахнувся на бік і ухопив рукою за вухо.

— Ти така? — шипів, утираючи запльовані очі, — та - ка - а?

Та Доця була вже долі й одійшла від воза. Озиралася безпорадно — ні душі ніде. До села ще далеко. Тікати! Звернула з шляху й, навпростець нивами, побігла.

— Стій! Однак ти від мене сьогодні не втечеш! — кричав Дмитро позаду, — ти не тікай, — сичав наближаючись, — не втечеш. Не хочеш по добрій волі — силою візьму.

Перелякана дівчина бігла, розпачливо зойкала: — Осю, Осю!

За спиною вже чути Дмитрове сопіння. Відчувала всією істотою — ще хвилину й вона пропала. Раптом одна думка. Одскочила вбік і наставила перед собою невеличкий чорненький револьвер. В останню хвилину згадала, що в неї під кохточкою висить її друг у всіх мандрівках з села, невеличкий „Заєур“.

Дмитро в запалі не зрозумів, що саме сталося, і наближався до Доці, наставивши руки.

— Стій, сволоч! Ще крок — і вб'ю!

Аж тепер Дмитро помітив в Доциній руці чорненьку цяцьку, що сторожко зорила одним своїм чорненьким оком за Дмитром.

Чад вилетів з голови Дмитрові.

— Дурна... я пожартував...

— Геть, геть од мене! За третім разом стріляю. Раз...

— Зажди ж! — Дмитро крикнув і швидко пішов до воза. Сів, ударив по коневі, поторохтів шляхом.

Без тями стояла дівчина з револьвером у руці й неймовірно стежила за возом.

Віз сховався за горбом.

Як стояла, звалилася — упала на землю і заплакала. Плакала довго, схилюючи, як дитина мала, без вини ображена.

#### КООПЕРАТИВНИЙ ЧЕРВІНЕЦЬ

Усі члени комсомольського осередку зійшлися до хати - читальні, щоб урочисто попрощатися з Осем, бо завтра він уже мав їхати до школи.

Спить старе село, вигукує по кутках неорганізована молодь, дівчата співають своєї одноманітної пісні.



У хаті - читальні блимає лампа, підморгує.

Сімнадцять хлопців і одна дівчина вештаються по хаті - читальні, гомонять. Чорняві, біляві, селянські — незаможницькі діти. Звичайні молоді сільські парубки й звичайна молода сільська дівчина. Комсомольський осередок села Кислиць.

Звичайні комсомольці — парубки одягою сільською та незвичайні розмовами, новими думками, що залягли в куточках губ, в очах, в руках. Щось невловиме, те, що можна хіба відчути, — різнить кожного з нашої молоді невеличкої громадки від тих, котрі, чути, співають ген там, під вербами.

У кімнаті гомінко. Кожен щось говорить.

Чогось жаль. Завжди жаль, коли прощаєшся з тим, кого звук бачити поруч себе щодня, з ким не гадав розлучатись.

Жаль і Осеві кидати рідне оточення і сподіватися чогось невідомого.

Настрій жалю вітає в невеличкій кімнаті над молодію громадкою. Проте всі намагаються голосним сміхом та розмовами удати з себе веселих, сховати свої справжні почуття.

— Товариші... Давайте голову!

— Не кричіть, наче куркулі на сході!

— Починаймо збори!

— Правильно!

— Починайте!

— Со - свя - ти - ми упо - ко - о - й...

— Виключи, Андрію, свій гучномовець із опіуму народнього... Улови радіохвилю на шляху до комуни.

— Ми ковалі - і, червона моо - лоодь —

Ключі ми долі куємо - о...

Здіймайся ви - ще - е, важкий наш молот...

В крицеві груди ми б'ємо.

— Другу, другу... Ту, що Каленик склав:

— Комсомолец раз умер

І бігом у рай тепер.

Коло райського порога

Зустрів він самого бога.

Гоп, боже, не журись,

Сюди - туди повернись,

Отакечки скоком - боком

Перед комсомольським оком.

Відчиняй ворота, боже,

Хай тобі господь поможе,—

Я приніс на небо з долу —

Свіжі гасла комсомолу.

Гоп, боже, метелиці,

Буде в раї хурделиця:

Всі святі — голодні й голі

Завтра будуть в комсомолі.

Годі вам попід кущами

Шамать даром мед з книшами,—

В кого до книшів охота,—

Виряжайся до роботи.



- Тепер давай промови!
- Тихо. Визначайте кандидатів на голову прощального засідання.
- Ося... Ося...
- Так він же герой у бабиній кохті!
- Нічого... Нехай буде за почесного голову.
- А за технічного — Доцю.
- Хто за?
- Усі!

Ось з Доцею коло столу. Доця головує. Суворо оглядає збори, дзвонить олівцем по Осевій голові.

— Увага, товариші. Прощальні збори Кислицького комсомольського осередку одчиняю. Прошу висловитися, носом не шморгать, сліз не розкапувати додолу, а збирати у жменю й вихлюпувати за вікно. Перше слово беру я і взагалі...

— Ви бачите, товариші, перед собою мор... нашого дорогого товариша Ося. Оцей молодий, дорогий, вухатий наш товариш їде.

Та куди їдеш, куди від'їжджаєш? Я не знаю, чи на довго він їде, я не скажу вам, який лисий дідько з нього вийде й чи взагалі він до нас коли повернеться. Вовка годуй-не годуй, гавкати не навчиш. Хоч наш шановний товариш Ось і не вовк, а слова наші нехай намотає собі на палець, коли вус не має. Він сам сказав, що думає повернутися в наші Кислиці інженером на тракторі. Що то воно за звір „інженер на тракторі“ — не знаю, тільки нехай він не забуде, що один гиндик теж думав...

Особисто я, товариші, нічогісінько не мала й не маю проти того, щоб він їхав. Нехай швидше їде та не морочить нам голови; може він гадає, що ми будемо лізти до нього цілуватися, будемо плакати... Подумаєш, яке щастя!

Хочу тільки одно я сказати:

— Не задавайся, Осю, не задавайся і ще раз не задавайся і не задирай перед нами носа нині, повсякчас і на віки вічні, амінь.

Здається, я сказала про все; кому не подобається моя промова, нехай скаже гіршу.

— Правильно! Правильно, Доцю!

Ось протестував:

— Я, товариші, проти таких проводів. За що кров проливали? Доця вирияє мене, немов у чужій коморі вловила.

Доця подзвонила олівцем по Осевій голові:

— Прошу, товариші, не висловлюватися з місць і не стукати чобітьми. Хто хоче стукати — візьми слово. Слово має далі тов. Андрій Куторг Забрідського кутка.

Андрій засукав рукава, як до ціпа, поплював у долоні й почав:

— Ось їде. Коли б не сам факт, що сидить за столом, вилупивши очі, можна було б ще подумати, що він не їде і піде з нами по кавуни.

З моєї куторгівської точки зору Ось є доказ тому, що ми йдемо по ленінському шляху. Товариш Ленін, коли не забули й пам'ятаєте, — сказав: — учіться, учіться і ще раз і сто раз учіться... Щоб не бути дураками — додаю уже я. Хоч Ось і не дурак, але гасло про науку однак цілком правильне й поправок не потребує.

Хотів я зробити одне зауваження і задати Осеві одне питання:

— Чого ти думаєш навчитися, як ти думаєш це робити і скільки ти одержуватимеш жалування, ставши інженером?

Попередній промовець, торкнувшись цього питання, сказав, що через 5 — 6 років Ось повернеться до нас інженером, а яким саме, нехай дасть нам вичерпуючу відповідь: чи тим, що по коморах лазить, чи тим, що



коні виводить, чи тим, що загнивається від непи й сидить у місті, не бажаючи повертатися на село? Таких інженерів, кажу вам одноголосно, нам не треба!

Надмися, Осику, надмися, голубчику наш, і зроби так, щоб з тебе вийшов чоловік, якому б ми, громадяни села Кислиць, од щирого серця поставили чвертку й поклали хвіст з оселедця.

Прошу ж я тебе, наш дорогий товаришу Осю: учися, виконуй заповіт Володимира Ілліча, будь чим хочеш, тільки будь ласка не отаким коров'ячим інженером. Пам'ятай, що сказав тов. Ленін.

— Лучче менше та лучче!

Будь хоч звичайним трактористом, та вже, брат, на всі сто відсотків! А там і ми підемо до шкіл, допоможемо тобі.

— Слово тов. Кіндратові, Куторгові Жуківському.

Кіндрат почухав потилицю:

— Хотів щось сказати та забув. Думаю, що Ось догадається, про що я хотів сказати.

Я скінчив.

— Слово тов. Міні.

Боюся я, товариші, чи не запаніє наш Ось у місті, бо й таке трапляється. Усі галасували.

— Ось не такий!

— Брехня!

— Урра!

— Товариші, товариші!

— Товариші, прохаю слова!

— Слово Осев!

— Дать йому слово!

— Говори!

Ось хвилювався: — Товариші, ви мені наговорили, що я сам себе боюсь. Але я... даю вам комсомольське слово. Я з вами через сто років... Через тисячу — я однак ваш...

— Ха-ха...

— Годі... Тягніть його на „ура“!

Ося вхопили за руки, за ноги, за чуба, витягли на середину кімнати й почали підкидати, улучаючи головою об стелю.

Ось лігав попід стелею, махав беспорядно руками.

Од реготу бряжчали вікна в хаті.

Одсапуючись, Ось ледве стояв на ногах.

Доця підскочила ззаду й смикнула за чуприну. Ось озирнувся і почервонів. Доця дратувала його, висолопивши язика.

Ззирнулися хлопці — шу - шу - шу! Оточили цільним колом Ося з Доцею.

— А ну, ну!

— Що, ну?

— Ну, ну! Дай йому! — наступали звідусідь хлопці, штовхаючи Доцю до Ося.

Ось розгублено посміхався.

— Та дай йому, Доцю!

— Пхі, думаєте, боюся? — підступала Доця задикувато до Ося.

— Га? — і ускубнула боляче за чуба.

Хлопці галасували.

— Дай, Осю, здачі. Чого ти їй у зуби дивишся? — пхали Ося до Доці, — покажи їй, що дорогу жінці само собою, а хто дужчий, ще ми побачимо!



Ось по півнячому боком підступив до Доці й замірився впіймати за обидві руки, як Доця стукнула його черевиком по нозі. Ось гепнувся додолу.

— Урра! Так його, Доцю. Боротьба чемпіонів жіночого пролетаріату з чемпіоном Кислицьких стрільців по кавуни. Не піддавайсь, Осю!

Ось скочив на рівні ноги й ухопив Доцю просто в оберемок.

— Неправильно! Неправильно! Одставить прийом підсилки!

Доця верещала й падала ногами.

Ось розчервонівся. Він почував, як Доця, борюкаючись в його обіймах, тулилася до його грудей. Регіт, пустування товаришів, тепла вдячність до них охопили Осеву душу, й, коли Доця піднесла лице до Ося, він несподівано для самого себе, припав губами до Доциних губ, клацнувши зубами об зуби.

Доця враз стихла й пхнула Ося. Осеві стало соромно, аж вуха загорілися.

Комсомольці скакали, гуркотіли, гукали:

— Вінчать! Вінчать їх.

— Давайте попа, попа мерщій!..

— Нехай Каленик буде за попа, Андрій за дяка, Олекса та Микита за дружків.

— Записуй, дяче, метрику.

Андрій, з віником у руці, став до стіни.

— Ну, що скажете, люди добрі?

Мартин та Юрко, ніби свати, просили дяка:

— Так що запишіть... Женимо своїх... Бо самі поженяться без спросу.

— Ага... Давайте по карбованцю. Так.

А вони по згоді женяться, чи силою? Бо тепер такі порядки, що через вас, чортів, ще в Бупр потрапиш за примусове вінчання по-церковному.

Свати бжилися:

— Божуся, дяче, політграмотою Коваленка,— по згоді!

— І по любові... Сам бачив їх на Доціному перелазі.

Дяк кивнув головою:

— І я бачив на перелазі. Можна вінчать. Кажіть, кого записувать?

— Пиши, дяче: Явдоха Гаврилівна Корецька, комсомолка, секретар комсомольського осередку, зав. хати - читальні і жінорганізаторка с. Кислиць, вінчається з Хтодосем Остаповичем Мухою, студентом профтехнічної школи.

Піп Каленик з відром на мотузці (кадило) в одній руці і мітлою (кропило) в другій, гукав:

— Тягніть їх, онахтем безбожних, швидше до налою, бо в мене вже руки сверблять до вінчання.

Ося і Доцю з галасом потягли до столу й поставили рядком.

Олекса й Микита підняли над їхніми головами стільці, ніби вінці.

— Хор! Хор!

Хлопці стали коло попа за хор править.

Піп махнув кадилом і почав:

— Благославлен Михтодь наш учора й сьогодні носив віку - у - у!

Хор:

— А ми ні...

Піп:

— Скільки разів я вам казав, хлопці, що перелази не доведуть до добра нашого брата, а ви таки не слухаетесь, чорти - и - и!

Хор:

— Продай посто - ли - и - и...

Піп:



— Побачимо, якої заспіває Ось, коли вийде на інженера й не повернеться до своєї дівчиноньки - дружини Доці - і - і?

Хор:

— Ні — чор - та - а - а...

Піп:

— Паки й паки, порвали б вас собаки, кажу вам, діти мої, чи дочекається Доця свого чоловіка Ося з науки і не скочить у гречку - у - у?

Хор:

— Закрий - сь!

Піп:

— Вінчаються і розлучаються, кохаються і лаються, цілуються і кусаються, щодня б'ються і миряться і як порося в тину кувікаються!

Хор:

— Ні чор - та - а - а!

Піп:

— Тепер поцілуйтеся, голуб'ята мої, і гоніть за вінчання мо - не - ту - у - у:

Хор оточує молодят і співає:

І учора горох,  
І сьогодні горох,  
Прийди, Осю, і я буду,  
Повінчаємось вдвох.  
І учора куліш,  
І сьогодні куліш,  
Прийди, Доцю, серденьтко,  
Мою душу потіш.

Підштовхуючи, хлопці зблизили Доцю та Ося. Піп - Каленик тарабанив кадилом і сердито голосив:

— Кажу вам — цілуйтеся, то й цілуйтеся. Дарма вінчав вас, чи ви хочете, щоб миропомазав обох оцім квачем?

Доці й Осеві було соромно глянути у вічі одно одному після першого Осевого поцілунку. Тепер вони мовчки корилися хлопцям. Коли ж дійшло до вінчального поцілунку, вони обоє рвонулися в різні боки.

— Еге! — кричав дяк, — подлог. Мошенство! Де ж тут згода? Давайте ще по карбованцю з метрик.

Хлопці репетували:

— Та цілуйтеся, чого носами крутите? Не знаємо, чи що? — пхали Ося до Доці.

Доця мотнула головою:

— А ну, давай, ти — опудало. Раз обвінчали — цілуй!

Ось зачервонівся і схилився до Доці.

— Голосніше, — тупотіли хлопці чобітьми, — щоб звук був!

Ось зазирнув у Доціні очі. Їй од сміху скакали в очах золоті іскорки й тремтіли губи.

Загуркотіло раптом у сінях, рипнули двері, і в хату - читальню вступило кілька чоловіка.

Веселе весілля повернулося до дверей.

Коло дверей, попереду, стояв міліціонер Карпо. З району. За ним стояли: голова кооперативу Микита, голова сільради Никифор, Осів брат Дмитро й батько та мати.

На хвилину всі завмерли: очі тих, що прийшли, питали: — що вони тут коять, оці песиголовці? Очі комсомольців питали:



— Чого так пізно прийшли ці нудні старі люди?

Міліціонер кивнув до комсомольців, бо знав усіх і вони його знали, й підійшов до столу.

За ним посунули всі, хто був у кімнаті.

Міліціонер, сховавшись весь за холодними службовими своїми очима, заговорив:

— Тов. Муха... Хтодосю Остаповичу. Я вас шукав дома. Сказали, що ви в хаті - читальні... Так... Начрайміліції наказав мені заарештувати вас і доставити сьогодні в район. Вас обвинувачується в пограбуванні голови Кислицького споживчого кооперативу, дозвольте вас обшукать.

Мов сонний підійшов Ось до міліціонера. В голові якась м'яка вата замість думок.

Міліціонер обшукав усі Осеві кишені, обмацав пазуху, звелів скинути чоботи. Скінчивши трус, він переглянув Осеві документи.

У записній Осевій книжці лежали гроші,—кілька карбованців жовтих і один червінець.

Міліціонер оглянув червінець і кивнув до голови кооперативу.

Микита підійшов, подивився на червінець.

— Нуда, казав до міліціонера,— червінець кооперативний. Я всі червінці перед тим, як везти здавать, позначив отакими птичками, як і на цьому стоїть. Хемічним оливцем. Щоб значні були на всяк випадок.

Незрозуміло перезирились присутні. Дивився Ось, нічого не бачачи, й безглуздо всміхався.

Міліціонер написав протокола, дає підписать Осеві. Не читаючи, підписав.

Міліціонер встав:

— Тепер, будь ласка, ходімо за мною. Зараз підемо в район.

Досі усміхаючись, без картуза, рушив Ось за міліціонером.

— Ой, сину, сину,—схлипнула стара Остапиха,—чи я думала, чи я гадала?

Остап надів бриля і мовчки вийшов з хати.

— Інженер,—кинув Дмитро до комсомольців,— що значить мати бойового брата, студента? — і, сплюнувши, вийшов.

Загомоніли враз, потовпились з хати комсомольці.

Самітня залишилась Доця. Стояла серед кімнати. Відро, віник, мітла, повалені стільці безладно лежали навколо неї. Рештки по її гомінкім, радіснім веселлі.

(Продовження буде)



СОРОКА О.

Стрів учора,  
                    Ніжний,  
                    Ніжний погляд...  
— Дорогий, я не пізнала вас.  
В чоловічках—  
                    Невимовне горе,  
Винна доля —  
                    Чується в словах.  
— Я вже місяць  
                    Чула, що ви тут...  
Теплий дотик,  
                    В голові туман...  
— Ну й народ...  
Не знайде собі місця...  
Дикі люди...  
                    А зайти нема.  
Ми це якось  
                    Говорили з... Лесю,  
Да, ти знаєш, в мене вже дочка  
І обличчя — червоніше маку,  
Й сині плеса —  
                    Річка, де Кічкас.  
— Ах, як жалко...  
                    В простори безкраї.  
— Ну, нічого, заглядай до нас,  
Й посміхнулись чоловічки палко,  
Я чекаю...  
                    На!..  
                    Стрів учора.  
В е с н а.



БРУНО ЯСЕНЬСЬКИЙ

## ЗАРУЧНИКИ

Світ  
повиснув  
на числах  
як на балці тягар.  
В кожний лінії — крик чийсь не стих!  
Тільки нас  
тільки нас  
як безцінні сигари  
затулили  
в шкатулках глухих!  
Тільки нас  
тільки нас  
з кров'ю й кістю людини  
як живії відсотки їх рент  
затулили  
як в сейфах своїх нас неспалимих  
в чорних хатах  
бить лобом  
ущент!

День  
щодня посила нам  
ніч  
премудру сноборку  
З пальців холод і чари пливуть  
Деся  
За муром  
лле город чорних юрем махорку  
в люльках фабрик  
майстерень  
і гут

Довго в них народ зграв на попіл  
до кости  
Скаргу димом  
у небо вколов  
Впертим кашлем  
раптовним  
і хрипливим  
як постріл  
прийде ж певно  
вихаркати  
кров!



В снах їх  
скачуть  
щурами  
руки хтиві і гладкі  
в зливі векселів  
банкнотів  
і карт  
Всі, всі речі на світі  
мають грубу підкладку  
нашу кривду  
коряву  
як згар

Мурашки нам на атоми всесвіт розкрили  
І помітили:  
котрий і чий—  
І в мурашниках ваших  
Наші хати — примари  
вже стирчатимуть завше  
як кий

Нам за вікнами грає вічний відплив  
і приплив  
гамом крапель  
докучним  
і злим  
Нудний танець порожній  
літ злочинних і зниклих  
ланцюхом був із осени й зим  
О коли вже  
сиренами хрипких жайворонків  
всіх весна привітає таки?  
На Павяках  
в Бригідках  
по Лукищах  
на Вронках  
ми чекаєм  
чекаєм  
роки!

Прийде день ваш —  
о юрми!  
і днів мертвих клітини  
ринуть  
здані свиням на їство  
Так ми вирнем  
на хвилях ваших м'язів  
на спинах —  
нас шість тисяч Allain - ib Gerbault  
Буде зверху  
над нами  
як в дзеркалах  
мигтіння —  
тріск од ламання льоду і форм



По тіснинах,  
затоках  
з найлюдніших в пустині  
нас ганяти  
кидатиме  
шторм

Прийде час  
прийде час  
що порушить вагою  
Ще лиш рік  
ще лиш день  
ще лиш пів—  
Може нам власне  
нам  
стати краплею тою  
що заважить  
потягне їх  
вділ—  
В гамі зойків протестів  
зливі слів - червоточин  
порожнечу зглушаючи фраз  
ми руками у крові  
в чорні стіни грюкочем:  
О — відкрийте!  
Відкрийте!  
Вже час!

Перекл. Василь Атаманюк

Від перекладача. БРУНО ЯСЕНСЬКИЙ — польський революційний пролетарський письменник. За його творчість та за організаційну діяльність, головню серед польської письменницької молоді, польська влада його переслідувала, і врешті 1920 р. він примушений був утікати за кордон. У Парижі він тяжко бідував і зазнав усіх злиднів пролетаря. Він працював на фабриці, потім чорноробом, потім скитався безробітним.

В літературі він виступив десь 1917—18 р. р. Критика особливо відзначає його поему „*Slowo o Jakobie Szeli*“, що описує повстання польських селян у Галичині проти поміщиків 1848 р., яке потім придушив австрійський уряд. Уривок з цієї поеми перекладено на нашу мову в збірнику другому „Західня Україна“ (ДВУ). Ціла поема незабором вийде в українському перекладі у виданні ДВУ. Бруно Ясенський написав також більший прозовий твір — „Я палю Париж“, за який зазнав чергових переслідувань з боку Франції. Останній твір перекладено на російську мову.



ДМ. ЛИСИЧЕНКО

## В Середній Азії

НА ПІДСТУПАХ ДО СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ. В СТОЛИЦІ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Київ... Ростов, ось уже й за межами України. Прудко мчить швидкий поїзд розлогими степами Північного Кавказу. Минає станцію за станцією. Станицю за станицею. Далі по один бік степу виринають непомітно на обрії, ніби туманом повиті, темні пасма гір. Що далі вони то наближаються, то відходять, але не зникають з очей. Ось заметушилися пасажирів, складаються — це Мінеральні Води з уславленими коло них курортами Кисловодським, П'ятигорським, Есентуками та ін. Сюди линуть з усіх країв, шукаючи порятунку, хворі та немічні. На станції впадає в око чистота. Відгонить Європою. Але поїзд нетерпеливиться і поспішає далі. Минаємо Моздок, надвечір проїздимо повз залитий електрикою Хасав Юрт. Там десь, за горами, заховався Грозний з своєю нафтою. Пізно увечері біля Каспійського Моря. Ніч зрівняла його з суходолом, лише безліч вогнів на щоглах суден дає знати про нього. Це Махач - Кала (колишній Петровськ, хоч залізнична станція і досі так зветься). На березі нагромаджено купи діжок на рибу. Далі їдемо вже понад морем. Але темрява огорнула все навколо, й сон запав серед пасажирів. На ранок поїзд мчить долиною, що розкинулася поміж горами та морем. Убога долина нагадує пустелю. Де - не - де аули азербайджанців. Непривітні вони. Немов скриньки з рудої глини, стоять з плескуватими дахами саклі. Дерев а - ні - ні. Убого зодягнені татари в баранячих шапках, діти, вівці доповнюють краєвид аулу. Сум огортає, коли дивитися на убогість природи цієї частини взагалі багатого на природу Кавказа. Ось станція Насосна, коло неї виринають серед гарних будівель зелені великі літери „Б. В“. Це Бакинський водогін, що за багато десятків верст з Хач - Масу переганяє через підйом коло станції Насосна воду до Баку. Ще далі — і вже відчувається близькість великого міста, дарма що навколо справжнісінька похмура пустеля. Ось уже маячать і нафтові вишки. Далі їх більшає. А он там вже цілий ліс вишок. То промисли. Зі схилів залізничної виїмки просякає нафта. Їй тісно в землі, й вона шукає виходу. Темна, масна, виходить на світло, на волю. Сіре навколишнє офарблення стало мало не чорне.

Ось і Баку. Похмурим і сірим видається воно з залізниці. Вважають око незвичкільки йому плескуваті дахи. Зелені немов і немає, але, опинившись у місті, Баку справляє зовсім інше враження.

Баку — значить удар, натиск вітру. Вітер — це майже постійне явище в Баку та лихо задля його мешканців. Початки свої Баку бере з глибокої давнини, можливо з V — VI віку, коли за перських царів Сасанідів в Азербайджані провадилося широко будівництво нових міст. Як про морську гавань, арабські географи згадують про нього в X віці, а як про фортецю біля моря — у XIV віці.



Року 1806 в Баку лічили 8 тисяч населення, року 1863 - го 13,5 тисяч, а тепер, на сьогоднішній день, населення Баку, кажуть, доскочило півмільйона.

Багатства, скупчені навколо, дають відчувати себе на кожному кроці. В місті життя клекотить повним темпом. Не зважаючи на спеку, яку, правда, трохи полегшує вітерець, на вулицях вештається сила людей, скрізь рух. Європейська частина приємно вражає гарними будинками, помітно, може, як ніде у нас, нове будівництво.

Понад морем розкішний бульвар, це досягнення останніх часів. Увечері, лише повіє прохолода, населення все висипає на вулиці, на бульвар, у парки. Серед трамваїв, що прудко сновигають по Баку, приємно впадають у око розмальовані в східньому стилі рослинним орнаментом вагони.

У європейській частині за мурами фортеці ховається давнє місто. Ще сто років тому за цими мурами містилося все Баку і поза ними майже не було житла, лише самі цвинтарі. До початку XIX сторіччя з півночі стояв ще й другий мур. Попід муром тяглися канами, сповнені водою. Мурів фортеці ще й тепер збереглося щось 400 сажнів, зруйновано коло 250 саж. Старе місто ховає сліди давньої давнини. Це справжнє азійське місто, з вузькими, вильними вуличками, з несподіваними поворотками. Іноді така вуличка — завширшки півтора - два метри. Ось кицька легко перестрибує з даху будинку одного боку вулиці на будинок по другий бік її.

Старе місто багате на пам'ятники старовини. Найцікавіший з них ханський палац (Хансарай, палац Ширваншахів) з XV віку. Збудовано його на шпилі, що панував над містом. Палац має два поверхи. У нижньому 28 кімнат різних розмірів. Кімнати правили за комори, стайні та житла для челяді. Одна з кімнат, зовсім кругла з єдиними дверима, була за скарбницю. Верхній поверх має кілька залів, але їх поробили з колишніх кімнат вже росіяни після завоювання Баку. Тут у них зберігалось артилерійне знаряддя.

Поряд з палацом міститься ханське судилище (диван - хане), де колись хан правив суд та приймав своїх підданців і чужинців. У дворі кілька кам'яних колодязів - ям, куди закидали злочинців. На південь від ханського палацу стоїть гарна різьблена брама Мурада, сліди турецького панування; на ній з вулиці уміщено написа: „Наказано будувати цю споруду в дні великого султана, високошановного хакана, владаря народів, султана Мурада року 994“. На південний захід од палацу руїни давньої мечеті та мавзолей дервіша.

Нижче рівня палацу, через вуличку, в невеличкому дворі ханська мечеть та усяпальня. Тут же неподалік ханські парні, що відкриті були ще в 50 — 60 роках минулого сторіччя, та „Овдан“, водосховище, з якого ще яких 50 — 60 років тому користалися.

У південно-східній частині фортеці впадає в око масивна циліндрична вежа — це Дівоча башта (Киз - Кала). Заввишки вона до 30 метрів. З неї розгортається широкий гарний краєвид на море та на Баку. В середині мала вона вісім поверхів, але вони пообвалювалися і тепер вона порожня.

На Сході все оповито легендами, отож і ця вежа має свою легенду.

Один хан закохався в красуні, дочці своїй, і хотів з нею одружитися. Але дочка, не бажаючи цього, щоб зволікти як надалі з одруженням, загадала батькові збудувати височену вежу, де хотіла оселитися. За кілька років вежу збудовано, але кохання ханове не проходило, отож, щоб вдовольнити свої бажання, хан сходять



аж на самий верх вежі, але дівчина, вгледівши батька, кинулась у море.

Раніше вежа була на самому березі моря, тепер море відійшло від неї. Збудовано її, звичайно, для військових цілей.

Крім цих пам'яток у Баку є кілька стародавніх мечетів.

За 19 верст до Баку в Сураханах зберігся ще й досі храм огнепоклонників.

Крім європейської частини та старого міста, відомих під назвою „Білого міста“, Баку ще має частину, звану „Чорне місто“.

Тут побудовано заводи, де переганяють та переробляють нафту на гас, бензину, газоліну та ін. Раніш це робили дуже примітивно. Заводи викидали багато сажі, що вкривала все навколо чорним шаром — це й спричинилось до назви „Чорне місто“, але тепер воно вже не виправдує цієї назви.

Окрім нафтових заводів у Баку збудовано бавовняну фабрику імени Леніна на 3000 веретен.

Але саме багатство Баку не в місті, а навколо його на промислах. Від велетня - вокзалу, збудованого в східньому стилі, прокладено електричну залізницю до промислів. Збудовано її за радянської влади щойно 1924 року. Це перша на весь Радсоюз така залізниця — вона вражає своєю грандіозністю і красою. Кругом Баку на Апшеронському півострові розкинуті промисли в Балаханах, Сабунчі, Романах, Сураханах, Бібі - Ейбаті, Бінагаді, Баладжарах, Бутині.

Про нафту на Кавказі відомо здавна. Вже в XVII віці бакинські хани будували свій добробут, здаючи на відкуп нафтові колодязі. Але за початок нафтової промисловості звичайно вважають першу чверть XIX ст., хоч здобуток нафти мав невеличкі розміри і йшла вона для потреб необроблена. Аж з семидесятих років нафтова промисловість перейшла до сучасних засобів нафтоздобуття. Раніше нафтові промисли були в руках безлічі дрібних власників та частину об'єднували великі фірми. Поділ між багатьма власниками погано відбивався на промисловості, що по - хижацьки хотіла якнайлегше здобути нафту, не дбаючи про поліпшення та раціональне використання джерел. За радянської влади нафтові промисли монополізовані в руках держави, що дало можливість усунути багато хиб та раціоналізувати здобуття нафти. Здобуток нафти ще не досяг передвоєнного часу, але вже доскочив 400 міл. пудів на рік. Більшість нафти йде на закордонний ринок.

Цікаво, що коло Баку навіть море частково вкрите нафтою, особливо багате дно моря на нафту в районі Бібі - Ейбата. Отож цілу ділянку моря загачено і тепер там промисли. Крім того, на острові Артема (кол. Святому) за 40 кілометрів од Баку так само здобувають нафту.

#### КАСПІЙСЬКИМ МОРЕМ

Каспійське море уславлене бурями. Отож неспокій огортає подорожнього, коли той сідає на пароплав. Примари морської хвороби вже загодя лякають і гіпнотизують його. Але... скрізь це невідмінне, але — Каспій зрадив себе. Сьогодні він на диво спокійний. І пароплав, рушаючи, щоб перетяти море, поволі гойдається на ледве помітних хвилях. Пасажири трохи підбадьорились. А втім їхати 19 годин, та ще й уночі... Ніч може внести чимало змін. На чардак



з кают повиповзали пасажирів, сидять і ходять, милуючись на погожий вечір. Уночі море трохи розгулялось. Але на ранок знов за-спокійлося. Проте гіпноза робить своє, і серед пасажирів вже є хворі.

Ранок знов вигнав пасажирів на чардак. Морський простір вабить до себе. Не зважаючи на його ніби одноманітність, що лише коли - не - коли порушується якимсь парусником, що вирине десь на обрії та й знов заховається серед морських хвиль, відчувається краса, не зважаючи на обмежене коло обрії, почувається безмежність простору. На чардаку точаться балачки. Ось група екскурсантів оточила лікаря з Ашхабаду. Розмова йде про місцеві хвороби, які лякають усіх, надто жіноцтво. В Ашхабаді та по інших місцях, особливо в Пендінській окрузі, поширена пендинка, в Бухарі ришта, і майже скрізь тропічна пропасниця. Опріч того трапляється ще й проказа. Жінок найбільш лякає пендинка. Це болячка, що з'являється на обличчі чи то на руках, взагалі на оголених частинах тіла. Походження її невідоме, лікування так само, тримається довго, іноді два-три роки. Її здебільш випікають. Після неї лишається глибокий рубець, який, звичайно, нівечить обличчя.

Ришта це таки справді щось жахливе. В гнилій воді Бухари водяться зародки глиста - ришти; разом з водою ці зародки попадають в організм людини. Там вони розвиваються. Розвинувшись у м'язах людини в тонкого завдовжки в  $1\frac{1}{2}$  — 2 метри глистяка, ришта показується десь у суглобах колін чи то ліктя. Способів лікування сучасна медицина не знає. А знахарі лікують її так: витягають її, поволі намотуючи на дротик, витягають інколи роками, щоб не розірвати її, бо коли розірвати, то вона утече і розійдеться по всьому тілу, а тоді людині край. Виявляються й інші страхиття Середньої Азії, а саме отруйні фалянди — це величезні, завбільшки, приблизно, як дитяча рука, чорні павуки, з міцними щелепами. Укусивши людину, заражають її труп'ячою отрутою. У кого здорове серце, здебільш виживає, полежавши 1—2 доби в гарячці. Скорпіони, каракурти — невеличкий чорний павук, вкушення якого неодмінно веде до смерті. Нещодавно людиність цілого кишляка подалася світ за очі, кинувши навіть незібраний хліб, коли там, у хлібові, у великій кількості з'явився каракурт. В уяві слухачів вони так і стрибають скрізь на кожному кроці, несучи лихо, а то й смерть.

Інша група зосередилася коло керівника екскурсії Наркомосу молодого поета П. Скосирева, що прожив уже кілька років у Середній Азії. Тут розмови точаться про людиність та національний поділ. Ми маємо переїхати в Середній Азії через дві самостійних радянських республіки: Туркменістан та Узбекистан і Кавказстан, що входить в склад РСФРР, до якого прилучена автономна Кара - Калпацька країна. В склад Узбекистану входить ще Таджикицька АСРР. Поруч з Узбекистаном Кара - Киргизька АСРР, що належить до РСФСР. На безмежних просторах пустелі збилося по оазах або ко-чусь, випасаючи скот, кілька народів, серед яких здавна точилася боротьба. Ворожнеча поміж ними ніколи не вгавала. Аж радянській владі з лєнінською національною політикою пощастило розв'язати тут, на землях колишніх російських колоній та східних депотів, російських сатрапів, еміра Бухарського й хана Хівінського, національне питання, розмежувати землі та уладнати чвари поміж людиністю.

Непомітно за розмовами минає час. Ось вже хтось побачив землю. Ще трохи й земля вимальовується чим - раз яскравіше. Он вже видно



сірі горби побережжя, подекуди ніби вкриті лісом, але це оптична мана — вони голі - голісінькі. Поміж тими горбами й Красноводськ. Наближаючись до нього, ми починаємо й відчувати його. Не зважаючи на морську прохолоду, звідти, ніби з якоїсь вогненної паші, несе жаром та спекою. В повітрі порох. Чимось безрадіним, похмурим віє від сірих горбів та розкинутого поміж них міста, такого сірого та вкритого порохом, що його майже не відрізниш від загального тла. Ні деревця, ні кляптя зелені, що звеселяло б око. Порох і спека та й годі.

### В ТУРКМЕНСТАНІ

Красноводськ має велике значення для Туркменістану і до будівлі ташкентської залізниці був єдиним виходом із Середньої Азії. Але на туриста своїм сірим безбарвним виглядом він нагонить сум. Дошкуляє спека. Окові ні на чому спинитися. І хочеться швидше тікати звідси. Непривітно зустрічає Середня Азія. На щастя, ми недовго лишаємось тут. За три години відходить поїзд, і ми рушимо далі.

Від порту до вокзалу недалеко. В місті порожньо. Спека позаганяла всіх у хати. Ось вже і на станції. Там повно людей. Тіснота, зглотта. Всі поспішають дістати квитки. Невеличкий буфет не годен справитися з такою кількістю пасажирів. Обіду не стає на всіх.

Задзенькотів дзвоник. Пасажири рушили на перон, сповняючи вагони. Ще мить — і ми рушаємо. Колія залізниці стелеться понад берегом затоки. Ми їдемо вузькою смугою піскової рівнини, замкненої з одного боку невисокими горбами, з другого — затокою моря. На обрії острів Челекен, багатий на нафту, озокерит та кам'яну сіль. Чим далі смуга піску ширшає і ширшає. Брудно - сірий, він майже позбавлений рослинності. Ось вона, пустеля, безмежна й похмура. Серед безладно наверганих піскових кучугур де - не - де впадає в око миршава рослина. Нікчемна, вона чепляється якнайдужче за нетривкий ґрунт. Ось і верблюди. Повитягавши довгі шиї з кумедними головами, здивовано дивляться на поїзд. Жовтаво - сірі, вони одразу ж губляться на тлі такого ж сірого піску і далі скубають улюблену колючку, так звану „верблюжу“.

Ось і станція. Кілька залізничних будівель, досить убогих, як на залізницю, кілька туркменських юрт, оце й усе. Проте впадають у око височенні постаті туркменів, що тиняються по перону у величезних папах та рябих, смугнастих халатах, не зважаючи на неймовірну спеку.

Поїзд жене далі. Нема чого стояти. Нема ні окропу, ні холодної води. Воду тут постачають цистернами. На станціях раз - у - раз натрапляємо на ці цистерни з написом „водяна“. Провідник вагону розповідає, що ще не дуже давно воду видавали видавцем, відро на день на душу. Тепер цього вже немає, легше стало. Але з водою тут треба поводитися обережно, брак її відчувається скрізь. Доброї води не буде аж до Джабелу.

Море відходить геть далі. Горби зникають. Пустеля розгортається чим - раз ширше. Моторошно стає серед цієї майже мертвої простороні. Лиш де - не - де манячать миршаві кущі саксаулу. Злиденна рослинність уперто змагається за своє існування. Корінь верблюжої колючки входить в ґрунт аж на три сажени. Раз - у - раз



трапляються верблюди: двоє, троє, цілі гурти. Юрти. Туркмен або туркменка коло них. Голо, порожньо і непривітно.

Увечері проїздимо ст. Джабел. За три верстви від станції, в пісках, з наказу англійських імперіялістів, 20 вересня 1918 року, розстріляно 26 бакинських комісарів, вивезених з Баку, з в'язниці, ніби до Індії. Аж згодом знайшли їх і пізнали. Отож, тут в пустелі відбулася кривава бойня.

Джабел має сірчані джерела та грязеве лікування. Дорогою ще кілька курортів. Ближче до Ашхабада — курорт Арчман. Коло нього підземне сірчане озеро. Ашхабадці люблять виїздити сюди на прогулянку з смолоскипами.

Аж на другий день, перетявши великий шмат пустелі, під'їздимо до Ашхабада (колишній Полторацьк, ще раніш Асхабад). Після пустелі Ашхабад приємно вражає буйною зеленню. Високо вгору підносяться айлантисі. На станції натовп, рух.

Ашхабад — значить приємне місто, місто кохання. Є повір'я, що того, хто скупається у воді Ашхабада, завжди кохатимуть.

Ашхабад... любов  
Ашхабад... весна  
Ашхабад... довгий день  
Місто кохання Ашхабад  
Перлина гір Фірюза.

(П. С к о с и р е в)

Ашхабад — столиця і найбільше місто Туркменістану. Має понад сорок тисяч людности, тимчасом як у всьому Туркменістані налічується 900 тисяч. Ашхабад — Туркменський Париж, як тут люблять висловлюватися.

Але поїзд мчить далі, несучи нас з чудового оаза знов у пустелю. З півночі безмежжя, з півдня обтинає його гірське пасмо Копет-Дага. Пустелю знов звеселяє тільки саксаул — карлик - дерево, майже єдине паливо мешканців пустелі. Орли стерв'ятники кружляють у повітрі, іноді цілі зграї їх сновигають по піску.

На дроті телеграфу раз-у-раз надibuємо на красиворонів. Попід горами часом бачимо оази. Колія наближається до гір, і смуга між нею та горами має ознаки хліборобської культури Арики<sup>1)</sup>. Стерня. Подекуди навіть копи пшениці.

Поїзд стає біля ст. Геок - Тепе. Коло станції колишньої туркменської фортеці, що після жорстокого бою впала під натиском російського імперіялізму. Царський генерал Скобелев чимало пролив тут крові тубільців і своїх салдатів. Другий такий же генерал Куропаткін на славу йому збудував військово - історичний музей. Тепер у ньому міститься місцевий виконком. Поруч цвинтар та пам'ятники на могилах загиблих вояків. Написи на хрестах свідчать, що в цій сумній кривавій історії не обійшлося і без єнків.

Ще геть далі поїзд проїжджає повз руїни міста Анау, збудованого за другого сина Тимура Шах Руха 500 років тому, на стоянках людської культури за чотири тисячі років до нашого часу.

По той бік гір Персія. Ми їдемо трохи що не кордоном. На ст. Артик кордон ось - ось. З вікон вагону бачимо вартові покордонні могили.

<sup>1)</sup> Штучні канали для зрошування.



Від станції Душак, найпівденнішого місця нашої подорожі, залізниця повертає на північ.

Вперше переїздимо річку. Це Тенджен. Пізно ввечері минаємо Мерв, а за годину, о дванадцятій, ми в Байрам - Алі.

#### БАЙРАМ - АЛІ

І ось пустелі немов і не було. Їдемо на ніч до бази розкішними алеями, порослими буйною рослинністю. Місто чи парк - важко сказати, самі дерева, залиті електрикою.

Байрам — Алі це руїни попередника сучасного Мерва. На цих руїнах виросло невеличке місто. Має три тисячі люду, переважно робітництва. Тут збудовані бавовняна фабрика, миловарня та завод штучної криги.

Але головне в Байрам - Алі — це Мургабський радгосп, колишній „государів маєток“, як його ще й досі тут називають. Серед розкішного парку збудовано царський палац. В палаці сам цар ніколи й не був, а жив генерал - управитель та челядь, частина якої ще й досі там працює. Нині в палаці міститься Туркменський агротехнікум. Досі в ньому переважно вчать європейці, але й тепер вже є дві підготовчі виключно туркменські групи з учнів, відряджених з різних сіл. Це майбутня туркменська інтелігенція, якої тепер майже немає, і навіть туркменську мову доводиться викладати європейцям. Далі технікум має переходити на туркменську мову й обслуговувати переважно туркменів. В колишніх царських кімнатах тепер лабораторії, кабінети, лекційні залі. Парк з пишною буйною рослинністю, вкритою, немов сірим серпанком, порохом із пустелі, який наносять вітри, теж став науковим закладом. Тут роблять досліди. Плакають різні породи дерев, що можуть пристосуватися до місцевого підсоння. Чинари, лігуструми, туї, тополі, плятани, дуби, логи сріблясті, айлантуси, бузок, ясень, справжня акація, шовковиці, юдине дерево, цертеси, велетні карагачі — під густим їхнім гіллям не страшний ніякий дощ, а заховатися може не один віз, — ось населення парку, не кажучи вже про різнобарвні троянди, що рясно всіяли майданчик перед палацом.

Але найважливіша місцева культура — то бавовник (хлопок). За дві верстви від міста улаштовано бавовникову досвідну станцію, яка робить досліди над всілякими культурами бавовника американського, єгипетського та намагається витворити з них прибуткові та пристосовані до місцевих умов місцеві породи. Звичайно, не побувати на станції, це загубити багато. Персонал станції дуже люб'язно зустрів нас. Після ознайомлення з бавовником та культурою його нам показують всілякі спроби з ним. Ось нари. борозни бавовника, що посіяно різним часом. Ось квітки бавовника, над якими переводиться штучне запліднення.

Найбільше лихо — це брак води та гарячий вітер гармсіль, що віє тут у квітні та серпні...

По дорозі до досвідної станції нам пощастило побачити, як везли молоду туркменку. Прибрана в барвисту сукню, з незапнутим обличчям, з високим головним убором, вона разом з дружною їхала на арбі. Поруч на конях гайсав „почет“ з парубків.

Байрам - Алі хоч і є руїна стародавнього міста, але порівнюючи ще нового, за ним лежать руїни трьох цілком мертвих міст. Ці



колишні міста ще й нині оточені напівпоруйнованими мурами, валами. Де-не-де заховалися ще будівлі, які дивують сміливістю своєї будови. Ось велетенська циліндрична будівля, сміливо напнута без всіляких підпор банею. В ній немає вікон, лише двері; гадають, що це був холодильник. На руїнах сила череп'я, багата здобич археологові. Подекуди серед руїни зеленіють плянтації бавовника.

Перше місто за Байрам - Алі — це місто Абдула Хана, внука Тамерлана. Далі за ним Султан - Кала, що існувало до XIII віку. Тут зберігся мавзолей султана Санджара, з династії Сельджуків (помер 1157 р.), що збудував мавзолей за свого життя. Його вважають за святого і над його надгробком, як і скрізь по мусульманських країнах, стоять високі жердини з силою нав'язаних на них кольорових ганчірок. Ще далі лежать руїни міста, збудованого ще за доісторичних часів, що існувало до VI в. — Гяур - Кала.

Увечері, коли сонце сховалось за обрій і сутінь упала на землю, коли після палючої денної спеки приємно охоплює прохолода, ми вертаємось з руїн цих колишніх буянь давньої людської культури. Сухе, порохом насичене повітря нагадує наше степове, тільки бракує йому нашої запашності. Заглибившись в думки, поспішаємо до бази. Коли раптом, зовсім несподівано лунає рідна пісня:

„Попереду Дорошенко  
Веде своє військо хорошенку...

Це такі ж чужинці тут, як і ми, пішли дивитися на руїни сивої давнини й тепер повертаються додому. Це земляки, харківчани, експедиція слухачів високих шкіл до Тянь - Шаня. По дорозі зайшли на руїни мертвих міст.

Ми попали до Байрам - Алі саме на останній день свята Шаксей - Ваксей, з'їхалось чимало мусульман, але молодь, комсомольці та робітники стали на перешкоді будь - яким виявам дикого безувірства.

Коли від пустелі віє сумом, то в оазі, себто там, де є вода, зачаровує буйна рослинність. На багатому, плодючому ґрунті шар лесу з вивітрілих гір, нанесений вітрами, политий водами Мургабу, буяє життям.

За п'ятдесят верстов від Байрам - Алі цікава іригаційна загата, від якої дається вода всій Байрам - Алійській іригаційній системі. В Байрам - Алі є добре технічно устаткований арик з розподільником води, відомий під назвою Радянського арика (кол. Царський).

Та хоч яка розкішна оаза, хоч як там хороше підчас денної спеки, але нас вабить відчуття пустелю, пірнути в неї, а не дивитися на неї з оазі чи то з вікна вагона, отож з Байрам - Алі ми їдемо до Репетеку.

#### РЕПЕТЕК

Репетек — власне залізнична станція, яка має щось з півдесятка станційних будівель. Поряд з нею кліматична станція задля вивчення пустелі, два чи три невеличких будинки. Оце й усе.

Ніяких сторонніх людей тут немає. Ніяких жител, ніяких селищ. Інколи спиняються та становлять свої юрти туркмени. Коли ми приїхали, — не побачили ані одної тубільної юрти. Казали, що перед



нами пройшов величезний караван, на тисячу верблюдів. Караван випив мало не всю воду. Тому колодязі й цистерна майже порожні.

Ми помістилися в єдиному вільному приміщенні — кімнаті клубу залізничників. Щоб ознайомитись з пустелею Кара Кумів та її пісками, ми з керівником кліматичної станції рушили вглиб пустелі пішки. Дорогою знайомилися з походженням барханів, з життям пісків, а також з фльорою та фауною пустелі. З травня до жовтня тут віють північні або північно-східні вітри, з листопада до квітня — південні або південно-східні. Пісок майже весь час рухається, змітається з одних місць і намітається на інші. Утворюються величезні купи піску, іноді справжнісінькі гори. Але якийсь час — і цих куп та гір вже немає, а там, де ще вчора були западини, сьогодні наметено величезні кучугури, і так без краю. Таке життя пісків. Незвичній людині легко заблукати серед цих кучугур, але тубілець уміє знаходити шлях серед пісків, досвідчене око схоплює ледве помітні сліди каравану. Перед нами один екскурсант пішов в піски сам, пішов недалеко, але вергаючись опинився за п'ятнадцять кілометрів од станції. Його розшукали аж через сім годин.

Не зважаючи на відсутність води та сухий гарячий пісок, під палючим східним сонцем, якимось чіпляючись за життя та сипкі піски, щастить рослинам животіти. Рослинність тутешня нараховує щось коло 125 видів. Найпомітніші — це піскова акація, дерево, що нагадує якусь суху бур'янину, калігонум, коров'ячий хвіст, куші астрогону, піскова осока, *Ephedra alata*, саксаул. Є і фауна: ящірка круглоголівка, що, побачивши ворога, стає на передні лапки у войовничу позу й розкриває пащу, немов хоче прогинути — залякує цим ворога. Треба сказати, що ящірки трапляються досить великі, з аршин завдовжки — „варани“, що справді лякають скотину. Проте, коли ящірка зміркує, що натрапила не на лякливого ворога, вона тікає й, причаївшись десь під кучугурою, заборпється в пісок, що й сам по собі замітає водночас і її і навіть слід її. Крім ящірок є піскові миші, черепахи, змії, дві — три породи метеликів, орли та ще дві — три породи птахів. Але найгрізніше, що лякає туристів, це фаланги та скорпіони, яких нам довелося тут бачити, на щастя, лише препарати на кліматичній станції. Проте страшні фаланги, що лякають новоприбульців, зовсім не страшні вівцям, які залюбки жеруть їх. Отож фаланги бояться навіть духу свого ворога. І вовняні кошми, якими обгортають юрту тубільці — надійна охорона від цих жахливих павуків пустелі.

Коло кліматичної станції огорожена площа, де переводять досліди над рослинністю пустелі. Весь час на станції, крім постійного складу її, перебувають наукові робітники різних країн нашого Союзу, що вивчають пустелю та її життя.

Неймовірна спека удень жене шукати холодку, але його тут ніде не знайти; мусимо ховатися в хату, де хоч і немає пекучого сонця, а проте ні трохи не приємніша духота. Аж ніч несе прохолоду і дає можливість віджити, та, як контраст до денного тепла, вночі дошкуляє холод, що змушує загортатись у теплу ковдру. Але хоч яка цікава пустеля, та з незвички довго вибути у ній важко. Отож тікаємо далі, в залюднені місця, в центри середнє - азіатської культури. Одним із перших на нашій дорозі має бути своєрідна, що так добре заховала в собі Азію, Бухара.

Поїзд мчить тією ж одноманітною пустелею, яку де - не - де порушують оази. Коло Чарджуя переїздимо через величезне во-



дозборище, через Аму-Дар'ю. Переїхавши, опиняємось в другій республіці Середньої Азії, в Узбекистані. Широка, каламутно - руда Аму-Дар'я якимсь дивом здається серед пустелі, де воду бачиш лише в ариках. Аму-Дар'я зрошує через іригаційну систему величезну площу, але вода її далеко не вся використовується: силу води, не так як інші річки, що здебільш губляться в пісках, вона спокійнісінько доносить до Аральського моря, творячи на своєму шляху, серед пустелі, буйне життя.

Колись, кажуть, Аму Дар'я линула своїми водами до Каспія, зрошуючи значно більшу просторінь, але потім примхливо змінила напрям до Аральського моря. Пояснення цього — як і всьому тут, поспішає дати легенда.

Внизу на Аму Дар'ї жив хан, і як завжди у ханів, у нього була красуня дочка. Полюбилася вона хану Харезма, посилає той сватів, але пишна красуня відмовила йому. Тоді харезмський хан, щоб змусити згодитись горду красуню, звелів прокопати нове річище до Аралу й, загативши Аму Дар'ю, одвів її води до Аральського моря. Отож позбавив красуню - ханівну та її батька води, про інших, звичайно, він не дбав. Але коли в пустелі нема води, то нема й життя. Без води смерть усьому живому.

Поїзд невтомно їде далі. Ось знов оаза, нарешті і станція Каган, за шістнадцять верст од якої, в бік од колії, міститься дивовижна Бухара.

(Далі буде)